

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΕΣ

Ο Ζωντανός της Ερήμου, ο Φυσιολόγος Φιλόσοφος και ο Ποιητής του Κόσμου: Από τον μυστικισμό του Χάου Ιμπν Γιακζάν και τη χαρούμενη γνώση του Νίτσε στον κοσμοπολιτισμό του Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ

Ασλανίδου Αικατερίνη

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής

Αλέξιος Πέτρου

Νικόλαος Ερηνάκης

Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Λευκωσίας

Επίκουρος Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κρήτης

ΑΡΤΑ, ΙΟΥΛΙΟΣ 2026

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας Αικατερίνης Ασλανίδου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Περίληψη

Το σύντομο μυθιστόρημα *Χάου Ιμπν Γιακζάν* του Άραβα λόγιου Αμπού Μπακρ Ιμπν Τουφάυλ (περ.1110-1185) αποτελεί ένα σχεδόν μοναδικό δείγμα της μεσαιωνικής μυθογραφίας. Περιγράφει την πνευματική εξέλιξη του ανθρώπου από τα πρώτα βήματα της λογικής ζωής στην παιδική ηλικία, ως την ολοκληρωμένη θέαση της Αλήθειας μέσα από το μυστικιστικό βίωμα. Με το κείμενο αυτό ως αφετηρία, στην παρούσα εργασία θα ξεδιπλωθεί ένας ευρύτερος στοχασμός γύρω από τη γνώση, τη μάθηση, τον μυστικισμό. Κεντρικό ερώτημα της εργασίας αποτελεί το κατά πόσο ο σύγχρονος άνθρωπος εγκλωβισμένος σε μια τεχνοκρατική αντίληψη της πραγματικότητας έχει απομακρυνθεί από την αυθόρμητη, βιωματική και ενστικτώδη γνώση και πώς η συσσώρευση «νεκρής γνώσης» αποδυναμώνει τη δημιουργικότητα και την επιθυμία για μάθηση οδηγώντας τον σύγχρονο κόσμο σε κυνισμό και απομάγευση. Αναδεικνύεται η σημασία του μύθου, της ποίησης, της μυστικιστικής ενόρασης αλλά και της αισθητηριακής προσέγγισης ως εναλλακτικών δρόμων προς τη γνώση. Στη συνέχεια, διερευνάται η σχέση γνώσης και μυστικισμού μέσα από αναφορές σε όνειρα, υπερβατικές εμπειρίες και φιλόσοφοι όπως ο Πλωτίνος και ο Αβερρόης. Εξετάζεται κατά πόσο ο μυστικισμός μπορεί να λειτουργήσει ως απάντηση στην ανθρώπινη κρίση νοήματος και αποξένωσης. Ακολούθως, μέσα από έναν «διάλογο» με τον Nietzsche και τον Krishnamurti, αναλύονται οι συνέπειες της υπερβολικής προσκόλλησης στη σκέψη και στη συσσώρευση γνώσεων εις βάρος της άμεσης εμπειρίας και της αίσθησης. Η προβληματική αυτή συνδέεται με την εκπαίδευση και τα όρια του λόγου και της σιωπής στην παιδαγωγική διαδικασία. Τέλος, με αφορμή τη σκέψη του Rabindranath Tagore, εξετάζεται ο κοσμοπολιτισμός ως μορφή πνευματικής ελευθερίας και αγωγής. Η εργασία καταλήγει στην ανάγκη μιας εκπαίδευσης που να καλλιεργεί την επιθυμία, την κριτική σκέψη, τη δημιουργικότητα και την εσωτερική καλλιέργεια, συνδυάζοντας τη λογική με το βίωμα και τη γνώση με τη σοφία. Μία διαφορετική προσέγγιση στην εκπαιδευτική διαδικασία της ελευθερίας.

Λέξεις-κλειδιά: Μυστικισμός, Κοσμοπολιτισμός, Χαρούμενη Γνώση, Λόγος, Τουφάυλ, Νίτσε, Ταγκόρ.

Abstract

The short novel Hayy ibn Yaqzan by the Arab scholar Abu Bakr ibn Tufail (c. 1110-1185) is an almost unique example of medieval mythology. It describes the spiritual development of man from the first steps of rational life in childhood, to the complete vision of Truth through mystical experience. With this text as a starting point, in the present work a broader reflection on knowledge, learning, and mysticism will be unfolded. The central question of the work is to what extent modern man, trapped in a technocratic perception of reality, has distanced himself from spontaneous, experiential and instinctive knowledge and how the accumulation of "dead knowledge" weakens creativity and the desire for learning, leading the modern world to cynicism and disenchantment. The importance of myth, poetry, mystical insight and the sensory approach as alternative paths to knowledge is highlighted. The relationship between knowledge and mysticism is then explored through references to dreams, transcendental experiences and philosophers such as Plotinus and Averroes. It is examined whether mysticism can function as a response to the human crisis of meaning and alienation. Subsequently, through a "dialogue" with Nietzsche and Krishnamurti, the consequences of excessive attachment to thought and the accumulation of knowledge at the expense of direct experience and sensation are analyzed. This issue is linked to education and the limits of speech and silence in the pedagogical process. Finally, on the occasion of the thought of Rabindranath Tagore, cosmopolitanism is examined as a form of spiritual freedom and education. The work concludes with the need for an education that cultivates desire, critical thinking, creativity and inner cultivation, combining logic with experience and knowledge with wisdom. A different approach to the educational process of freedom.

Keywords: Mysticism, Cosmopolitanism, Gay Science, Reason, Tufayl, Nietzsche, Tagore

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Σούρουπο στο Μαρακές.....	7
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ: Η ζωή του Χάου Ιμπν Γιακζάν.....	14
1.1 Το πρώτο κύτταρο : Ο Ζωντανός, ο γιός του Εγρηγορότος, 0-7.....	14
1.2 Η Αγάπη που κινεί και διευθετεί, 7-14.....	16
1.3 Η εποχή της λογικής. Στοιχεία, αιτίες κι αποτελέσματα (14-21, 21-35)	17
1.4 Η αίσθηση του σύμπαντος (35-49).....	19
1.5 Συναντήσεις (50-....).....	20
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ: Ο Μυστικισμός του <i>Δρόμου του Λόγου</i>	22
2.1 Δύο κόσμοι.....	22
2.2 Πλωτίνος.....	24
2.3 Αβερρόης - ابوالوليد محمد بن احمد بن محمد بن رشد	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ: Η ασθένεια της σκέψης και η χαρούμενη γνώση.....	28
3.1 Κάτω από το δέντρο παπάγια.....	28
3.2 Χαρά και Πόνος.....	30
3.3 Η θεραπεία της Τέχνης.....	32
3.4 Η πλάνη της Επιστήμης.....	33
3.5 Έρως και Μεταβίβαση.....	35
3.6 Κένωση και Σιωπή.....	36
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ: Ο μυστικισμός του κοσμοπολιτισμού ως λόγος ελευθερίας: Η περίπτωση του Tagore	38
4.1 Cosmopolis.....	38
4.2 Rabitranath Tagore ο ποιητής του κόσμου.....	39
4.3 Παραστρατημένα πουλιά/ A new Birdland.....	43
ΕΠΙΛΟΓΟΣ: Σκάβοντας τούνελ στην άμμο κοιτάζοντας τον ουρανό.....	47
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	52

Σούρουπο στο Μαρακές

Τα νέα έρχονται από το βορρά, μαζί με τους μεταλλικούς καβαλάρηδες που κουβαλούν τα λάβαρα με τους σταυρούς: Ορθή και μία πίστη, θεός- τιμωρός, πύρινη κόλαση, δόγμα. Οι πόλεις του βορρά σαρώνονται από φτώχεια, πείνα, ασθένειες καινούργιες και πιστούς που ζουν σαν τυφλοπόντικες. Περιπλανώμενοι τρελοί ή ποιητές, καταδικάζονται να καούν ζωντανοί λόγω «αιρετικής πίστης». Οι χωριάτες κι οι φτωχοί συσπειρώνονται τυφλοί πίσω από φλεγόμενους σταυρούς. Νότια, στην Ιβηρική χερσόνησο, το βασίλειο al-Andalus των Αράβων έχει αρχίσει ήδη να παρουσιάζει τα συμπτώματα της ίδιας αρρώστιας: Δόγμα. Η λέξη «Πίστη» ως είθισται, είναι στον ενικό αριθμό. Τώρα οι «πίστεις» αντιμάχονται, οι ορθές με τις αποκλίνουσες. Ο Θεός έγινε νόμος ανθρώπινος, όχι τραγούδι, ούτε άρωμα, ούτε εποχή, ούτε λουλούδι, ούτε σύννεφο. Επιβλέπει και τιμωρεί, οι άνθρωποι στο όνομά του πολεμούν, σκοτώνονται, τυφλώνονται, διψούν.

Αυτή την ώρα χάνεται και το τελευταίο φως και γίνεται αντιληπτό από το δέρμα ένα ίχνος δροσιάς που έρχεται από την οροσειρά του Άτλαντα. Τα κόκκινα τείχη του Μαρακές αναδύουν τη ζέστη που μάζεψαν όλη μέρα από τον μαγιάτικο ήλιο. Ο έμπιστος σύμβουλος του χαλίφη των Αλμοχαδών, ο γιατρός, ο σοφός Ιμπν Τουφάουλ, μετά την απογευματινή προσευχή κάθεται στο δροσερό patio¹ της οικίας του, με τα μπλε και κίτρινα ajulejos². Σκέπτεται τους ποιητές-χορευτές, που λατρεύουν μυστικά το Δημιουργό, τον τραγουδούν και λένε ότι τον συναντούν συχνά. Τους πιστεύει, γιατί γνωρίζει πως ο θεός αυτός, είναι ο ίδιος Θεός που σκορπάει τα αρώματα πορτοκαλοανθών κάθε τέτοια εποχή στην πατρίδα του το Cadiz. Αυτός που κάνει τις ελίες να σαλεύουν στην Κόρδοβα. Αυτός που φτιάχνει σκιά για τις σαύρες στις σπηλιές της Γρανάδα. Όμως οι ποιητές αυτοί, οι Σούφι, είναι υπό διωγμό από το χαλιφάτο, γιατί οι αυστηροί θεολόγοι των Αλμοχαδών βλέπουν τις μυστικιστικές τους ερμηνείες ως απειλή για την άκαμπτη ορθοδοξία τους. Τους αντιμετωπίζουν σαν μια εξέγερση ενάντια στους κανόνες που νομίζουν πως κρατούν ενωμένη την αυτοκρατορία.

¹ Patio: «αυλή», «προαύλιο», «πλακόστρωτη αυλή». Ένα εσωτερικό αίθριο, όπως συναντάται συχνά σε πόλεις της Ανδαλουσίας και της Β. Αφρικής ή ένας πλακόστρωτος χώρος μεταξύ της κατοικίας και του κήπου.

² Azulejos: Ζωγραφισμένα και σμαλτωμένα κεραμικά πλακάκια, που χρησιμοποιούνται για την επένδυση και διακόσμηση τοίχων και προσόψεων ή και οροφών και δαπέδων σπιτιών, εκκλησιών, επαύλεων και ανακτόρων. Η ονομασία είναι αραβικής προέλευσης από τη λέξη *al-zulayj*, που σημαίνει «γυαλισμένη πέτρα».

Τί μπορεί να πει ο Ιμπν Τουφάυλ στο χαλίφη που έχτισε από χώμα την κόκκινη αυτή πόλη με την αγορά των σουκ στην καρδιά της, σαν πολύχρωμη μυρμηγκοφωλιά; Οι ποιητές φίλοι του, οι δερβίσηδες που χορεύουν τώρα, με τα χέρια ψηλά σα να αγγίζουν τον ουρανό, δεν είναι εχθροί –είναι οι φύλακες της ενότητας. Το μίσος των μουσουλμάνων θεολόγων, που βλέπουν αίρεση παντού, θα γίνει μαχαίρι στα πλευρά τους. Η διχόνοια θα φάει τα σωθικά της αυτοκρατορίας. Το ίδιο μίσος που οπλίζει τα χέρια των Φράγκων Σταυροφόρων στον βορρά – εκείνων που καίνε και σφάζουν στο όνομα του Θεού τους– φουντώνει κι εδώ, στα τζαμιά. Οι αυστηροί αφού καταδιώξουν τους Σούφι θα αντιμετωπίσουν τους άλλους εχθρούς που καταφθάνουν από τα βουνά και τις θάλασσες. Όμως με σιωπή και σοφία θα δοθεί η αλήθεια, όχι με φωνές.

Πράγματι, τα μυστήρια του κόσμου δεν μπορούν να παραμείνουν μυστήρια. Θα ναι σα να εμποδίζεται η ροή του νερού. Ωστόσο, η αλήθεια χωρίς το θαύμα θα γίνει εργαλείο εξουσίας. Γιατί εμποδίζεται η ορμή της ανακάλυψης με ανοιχτή καρδιά και αγάπη. Αν όλα απομυθοποιηθούν σε «νόμους και δόγματα», η μάθηση θα πάψει να είναι ζωντανή εμπειρία. Όταν θα είμαστε σίγουροι πως όλα είναι γνωστά θα έχουμε κάνει ένα τεράστιο σφάλμα. Ο άνθρωπος του μέλλοντος θα θέλει να χρησιμοποιεί τη γνώση για να φτιάχνει Δούρειους Ίππους, πολεμικές μηχανές, θα τα δοξάζει και θα τα νιώθει ως Θεό.

Αυτά σκέφτεται Ο Ιμπν Τουφάυλ, που έχει συμπληρώσει την 7^η επταετία της ζωής του, αυτό το μαγιάτικο σούρουπο στο Μαρακές. Μαζί με τη μυρωδιά του ταζίν³ με αρνί που ετοιμάζει η οικονόμος, μυρίζεται και το τέλος μιας εποχής. Κοιτάζει τα κίτρινα και μπλε σχέδια στα azuleros : κίτρινο, φως, λάμψη, ο ήχος από ένα σουραύλι. Μπλε: βυθός, η ώρα τούτη, αιώρηση. Πόσο χρόνο θα μπορεί να διαθέσει ο άνθρωπος του μέλλοντος στο σύντομο πέρασμά του, για να ζήσει όλες αυτές τις εμπειρίες και να μαθαίνει; Ποια θα είναι η κατεύθυνση, προς την καταστροφή και τη διχόνοια ή προς τον Παράδεισο;

Ο Ιμπν Τουφάυλ δεν θα αφήσει απογόνους σε αυτή τη σφαίρα, αλλά θα φτιάξει μια ιστορία–παιδί: Μια ιστορία για ένα άγριο παιδί γεμάτο χάρη, σα σωτήρα της ανθρώπινης φυλής. Θα είναι φυσικό παιδί, όχι παιδί κάποιας μητέρας ή πατέρα, από ζωντανό χώμα, που μεγαλώνει δίχως παραδόσεις ή πρότυπα σε έναν άγριο τόπο. Μέσα από τις περιπέτειές του θα γνωρίσει τον

³ Ταζίν: είναι ένα παραδοσιακό, πηλίνο σκεύος μαγειρέματος της Βόρειας Αφρικής (κυρίως Μαρόκο), που χαρακτηρίζεται από τη ρηχή βάση και το κωνικό καπάκι του, το οποίο επιτρέπει το αργό σιγοψήσιμο με ελάχιστο νερό, διατηρώντας την υγρασία και τα αρώματα. Ως όρος, περιγράφει επίσης τα αρωματικά, αργομαγειρεμένα πιάτα (κρέας, ψάρι ή λαχανικά) που ετοιμάζονται σε αυτό.

αρχαίο τρελό που βασιλεύει στα δέντρα της νύχτας⁴, την Αρχή. Θα ονομάσει το παιδί Χάου: .Με αυτό τον τρόπο, καθώς ο κόσμος δεν αντέχει την αλήθεια χωρίς παραβολές, θα υπερασπιστεί τους Σούφι έμμεσα και θα δείξει πως η μυστικιστική εμπειρία όχι μόνο δεν έρχεται σε σύγκρουση με την πίστη ή την αλήθεια. αλλά την ολοκληρώνει.

Η άκαμπτη εξουσία όμως, τσακίζει ό, τι δεν ελέγχει. Οι Αλμοχάδες, παρά την ισχύ τους, θα καταρρεύσουν από εσωτερικές συγκρούσεις, διχόνοια και πραξικοπήματα πριν οι Σταυροφόροι καταστρέψουν πλήρως την Al-andalus, ακριβώς όπως διαισθάνεται ο Ιμπν Τουφάυλ ετούτο το μπλε απόγευμα στο Μαρακές.

Ο Αμπού Μπακρ Ιμπν Τουφάυλ (ابن طفيل) γεννήθηκε γύρω στο έτος 1116 κοντά στην πόλη που είναι γνωστή σήμερα ως Κάντιθ (Cadiz), στο βορειοανατολικό τμήμα της Γρενάδας, μια επαρχία που κυβερνιόταν εκείνη την εποχή από τη μουσουλμανική βερβερική δυναστεία των Αλμοραβίδων (1046–1147). Ο Ιμπν Τουφάυλ, αραβικής καταγωγής, πιθανότατα σπούδασε στη Σεβίλλη και την Κόρδοβα, δύο πνευματικά προπύργια της Ισλαμικής Ισπανίας. Εκεί απέκτησε γνώσεις ιατρικής, μαθηματικών, αστρονομίας, φυσικής και ποίησης. Αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του, εγκαταστάθηκε αρχικά στη σημερινή Γρανάδα της Ισπανίας ως γιατρός. Εκείνη την εποχή, η Ιβηρική Χερσόνησος και μεγάλα τμήματα του Μαγκρέμπ κυριαρχούνταν από τη δυναστεία των Αλμοχάντ (1147–1269). Ο ηγεμόνας τους την εποχή του Ιμπν Τουφάυλ, ο χαλίφης Αμπού Γιακούμπ Γιουσούφ (βασίλεψε από το 1163 μέχρι το 1184), ήταν ένας φωτισμένος ηγεμόνας και ενδιαφερόταν πολύ για την ελληνική φιλοσοφία. Ο Ιμπν Τουφάυλ διορίζεται γιατρός της αυλής του και γενικός σύμβουλος στην μαροκινή πόλη Μαρακές. Οι μουσουλμάνοι στοχαστές του Μεσαίωνα, γοητευμένοι από τις θεμελιώδεις φιλοσοφικές έννοιες της γνώσης και την επιρροή που άσκησαν σε αυτό το θέμα τα γραπτά του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, επικέντρωσαν τη σκέψη τους στο ζωτικό ρόλο που διαδραματίζει η σχέση μεταξύ φιλοσοφίας, λογικής και θρησκείας σχετικά με τις ανθρώπινες ικανότητες που εκδηλώνονται στην αναζήτηση και την απόκτηση γνώσης. Μελέτησαν διεξοδικά τον Αριστοτέλη και τους

⁴ Οι στίχοι του τραγουδιού των Doors, “Wild Child” σε ελεύθερη μετάφραση: “Wild child, full of grace, savior of the human race”[...]. “Natural child/ not your mother s or your father s child”

υπομνηματιστές του, το Γαληνό, τους Νεοπλατωνικούς φιλόσοφους, διασώζοντάς τα έργα τους κατά τους σκοτεινούς αιώνες της Ευρώπης (Günther,2018).

Την εποχή εκείνη, ωστόσο, φαίνεται πως ο Ιμπν Τουφάυλ και ο σύγχρονός Αβερρόης, διέκριναν σημάδια πνευματικής κόπωσης και παρακμής στα μεγάλα κέντρα της Ανατολής. Έχοντας αρχίσει να επιβάλλεται μια πίστη ανορθολογική, οδηγούνταν σε θρησκευτικό δογματισμό, όπως τα κέντρα της Δύσης. Το σύντομο βιβλίο «Ο Δρόμος του Λόγου, Χάου Ιμπν Γιακζάν ή τα μυστικά της φιλοσοφίας της Ανατολής» υπολογίζεται ότι γράφτηκε κατά το διάστημα των ετών 1177 και 1182 και ο Τουφάυλ με το έργο αυτό επιλέγει να σταθεί πιο κοντά στις μυστικιστικές τάσεις της ισλαμικής διανόησης, όπως ο σουφισμός. Γράφει λοιπόν, μια «αφήγηση πνευματικής περιπλάνησης στον φυσικό κόσμο και στον επέκεινα με όρους οραματικής περιγραφής» (Καλλιγιάς, 2018, σ.27). Γράφει μια ιστορία της ανθρώπινης γνώσης, όπως αυτή αναδύεται μέσω της πρωτόγονης ανάγκης για επιβίωση, της εμπειρικής εξερεύνησης της φύσης και τη βαθμιαία άνοδο σε υψηλότερα πνευματικά και γνωστικά επίπεδα μέσω της μυστικιστικής ενόρασης. Ο ήρωας μας ο Χάου, μαθαίνει κι αυτοπραγματώνεται πνευματικά δίχως γονείς, δασκάλους ή γλώσσα, αναλαμβάνοντας τον έλεγχο της φύσης μέσω πειραματισμού, πρακτικής εξερεύνησης κι επιτυγχάνοντας απόλυτη ευτυχία μέσω μυστικιστικής έκστασης (Ben-Zaken, 2011, σ.4).

Στη μεθόριο μεταξύ φιλοσοφικής πραγμάτευσης και λογοτεχνικής αφήγησης, ανάμεσα στη λογικότητα και το υπερλογικό, στην εμπειρία και το υπερβατικό βίωμα, η λογική διαμορφώνεται, ίσως ορθή, ποτέ στάσιμη, πάντα ποιητική. Διαβάζοντας το σύντομο αυτό μυθιστόρημα, αναρωτήθηκα τα εξής:

1. Πόσο απομακρυσμένος είναι ο σύγχρονος άνθρωπος από τη διαδικασία της αυθόρμητης, σωματικής κι ενστικτώδους γνώσης; Ο Αμερικανός αστροβιολόγος και φυσικός Carl Sagan (1934-1996) στο βιβλίο του *Στοιχειωμένος κόσμος: Το φως της επιστήμης στη σύγχυση της νέας εποχής - Επιστήμη: κερί μες το σκοτάδι* (1998) φαίνεται να είναι ιδιαίτερα ανήσυχος με τα ζοφερά σκοτάδια των ψευδο-επιστημών και των δεισιδαιμονιών που στοιχειώνουν τον κόσμο κάνοντας τη φλόγα του κεριού της επιστήμης να εξασθενεί και μας καλεί να επιστρέψουμε στην απορητική διάθεση της παιδικής αθωότητας, εκεί που γεννιούνται τα βαθιά ερωτήματα: Τι είναι ένα όνειρο; Γιατί έχουμε δάχτυλα ποδιών; Γιατί το φεγγάρι είναι στρογγυλό; Ποια είναι τα γενέθλια

του κόσμου; Γιατί το γρασίδι είναι πράσινο; Και γιατί όταν πας να μιλήσεις σε μαθητές μεγαλύτερων τάξεων, δεν υπάρχει τίποτα από αυτά, σα να έχουν γίνει αδιάφοροι, σαν κάτι τρομερό να έχει συμβεί;

2. Είναι η εξέλιξη και η γνώση τόσο καλά προγραμματισμένες και προβλέψιμες επιστημονικά; Πρόσφατες μελέτες της βιολογίας αποδεικνύουν πως το ζωντανό κύτταρο, που κάποτε θεωρούταν ως ένα ακριβές μοριακό εργοστάσιο, σήμερα μοιάζει περισσότερο με σύνολο αυτοσχεδιαστικής τζαζ μουσικής! Το παλιό δόγμα «ένα γονίδιο, μία πρωτεΐνη, μία λειτουργία» έχει καταρρεύσει. Η Πολωνή μοριακή βιολόγος κι ερευνήτρια Ewa Grzybowska (3/12/25) του Εθνικού Ερευνητικού Ινστιτούτου της Ογκολογίας στη Βαρσοβία, υποστηρίζει ότι οι πρωτεΐνες μπορούν να αλλάζουν πτυχώσεις και σχήματα, ακόμα και να παραμένουν αρχικά αδόμητες αυτοσχεδιάζοντας τους ρόλους τους στην πορεία. Συνεπώς τα γονίδια είναι σαν κείμενα ανοιχτά σε συνεχή ερμηνεία από τα κύτταρα. Ίσως η ζωή, λοιπόν, να μην είναι μια απόλυτα προβλέψιμη κατασκευή αλλά να είναι ρευστή, αυτοσχεδιαστική και γεμάτη δημιουργικές δυνατότητες.

3. Τι μαθαίνουμε στο σχολείο; Το σημερινό σχολείο του αυτοματισμού δεν αφήνει να υπάρξει ο παράγοντας της τύχης. Η γνώση ανακυκλώνεται χωρίς να διανοίγει κόσμους, συμβάλλει στο κλείσιμο των κόσμων, αναπαράγοντας τον ίδιο κόσμο. Η ζωντανή γνώση προϋποθέτει την επιθυμία. Κι έτσι όπως η «περίσσεια της ζωής» ξεπερνά τη γνώση φανερώνοντας στο εσωτερικό της την έλλειψη, ο δάσκαλος καλείται να τις καθιστά ορατές. Ανάμεσα στην αλήθεια και τη γνώση υπάρχει πάντα ένας τοίχος. Αυτός όμως ο τοίχος δεν είναι μόνο ένας φράχτης, είναι και ο τόπος όπου φύεται το δώρο του λόγου που καθιστά δυνατή την ποίηση, την αγάπη, τον εξανθρωπισμό της ζωής, τη συνάντηση, τη μάθηση και τη συναίσθηση. Η συνεχής ένταση μεταξύ λήθης και μνήμης είναι που χαρακτηρίζει κάθε αυθεντική διδασκαλία. Αφήνοντας να φανεί ότι η γνώση που θεωρούσαμε νεκρή είναι ζωντανή, είναι ερωτική, κινείται, αναπνέει. Με αυτόν τον τρόπο, ο δάσκαλος, πάντοτε, ενώ διδάσκει μαθαίνει, δηλαδή ξαναδίνει ζωή σε όλα εκείνα που τον διαμόρφωσαν. Σ αυτή τη θεμελιώδη μετουσίωση τα αντικείμενα της γνώσης μεταμορφώνονται σε ερωτικά αντικείμενα παίρνοντας τη θέση των ενορμητικών

αντικειμένων. Κάτι κινείται και μας μεταφέρει. Αυτός είναι ο χαρακτήρας του «ζωντανού» μαθήματος: Να μεταφέρει την επιθυμία, να τη βάζει σε κίνηση χωρίς να επικεντρώνεται σε μια θεώρηση (Recalcatti, 2020, σ.143-150).

Κατά πόσο όμως είμαστε έτοιμοι να προσεγγίσουμε τη μαθησιακή διαδικασία εκ νέου, έχοντας υπ όψιν αυτά τα δεδομένα; Ο σύγχρονος άνθρωπος, προσηλωμένος στην τεχνοκρατική κουλτούρα του δυτικού πολιτισμού ζει την καθημερινότητά του σαν μια «ξένη φορτική». Ζώντας ή καλύτερα, επιβιώνοντας και καταναλώνοντας «νεκρή γνώση», δε δημιουργούμε εκπαίδευση που απελευθερώνει. Αντί να αποβάλλουμε ό,τι δεν είναι ανώτερος εαυτός, να χρησιμοποιούμε την σιωπή και την κένωση, όπως μας διδάσκει ο μυστικισμός, συσσωρεύουμε «γνώση».

Στην παρούσα εργασία, λοιπόν, πιο συγκεκριμένα, θα σταθούμε στα εξής ζητήματα με τη σειρά:

Κεφάλαιο 1: Η ιστορία του Χάνυ Ιμπν Γιακζάν:

- Η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης στην ανεξάρτητη πρόσβαση της ανθρώπινης λογικής στην επιστημονική γνώση χωρίς τη βοήθεια καμίας σύμβασης, θρησκευτικής ή κοινωνικής.
- Η υπενθύμιση του τρόπου του μύθου και της ποίησης ως προς την κατεύθυνση της γνώσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Ο Μυστικισμός του *Δρόμου του Λόγου*

- Η γνώση είναι υπόθεση εμπειρική, αλλά και υπερβατική της εμπειρίας και πολύ συχνά κουβαλάει απόηχους άλλων εποχών. Τι μας διδάσκει ένα όνειρο, ο μυστικισμός, ο Πλωτίνος κι ο Αβερρόης;
- Η δεινή ανθρώπινη κατάσταση μπορεί να αναστραφεί με τη συνδρομή του μυστικισμού;

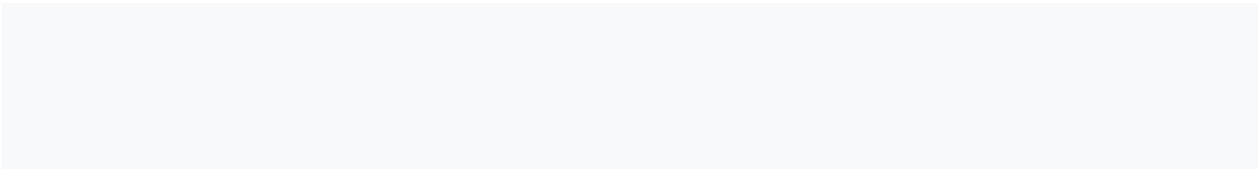
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Η ασθένεια της σκέψης και η χαρούμενη γνώση

Ένας ιθαγενής από την Πολυνησία, «συζητά» με τον Nietzsche και τον Krishnamurti για:

- α. τα δεινά που προκάλεσε η υπερβολική χρήση της σκέψης και η συσσώρευση γνώσεων έναντι της αίσθησης.
- β. το πώς αυτό επηρεάζει τον τρόπο που εκπαιδευόμαστε κι επιλέγουμε να ζούμε.
- γ. τα όρια του λόγου και της σιωπής και τις επιπτώσεις τους στην αγωγική διαδικασία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Ο μυστικισμός του κοσμοπολιτισμού ως λόγος ελευθερίας: Η περίπτωση του Tagore

Μια καλλιτέχνης- παιδαγωγός «συζητά» με τον Ινδό μύστη Rabintranath Tagore θέλοντας να καταλάβει τα μυστικά της αγωγή ενός κοσμοπολίτη, κοιτάζοντας προς παρόν και το μέλλον με κριτική διάθεση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Η ζωή του Χάου Ιμπν Γιακζάν

*Η γνώση είναι ο κύριος πυρήνας,
η ψυχική κατάσταση/συναίσθημα είναι η ουσία,
ενώ η ικανότητα να κάνεις δίκαιες πράξεις
είναι το αποτέλεσμα ή ο καρπός .
Η γνώση χωρίς δράση είναι
σαν ένα δέντρο χωρίς καρπό.
(Fadhill & Sebgag, 2021, σ. 91)*

1.1 Το πρώτο κύτταρο : Ο Ζωντανός, ο γιός του Εγρηγορότος, 0-7

*Μη φοβάστε! Και γρήγορα θα δείτε, νομίζω,
Το παιδί να χορεύει!
Μόλις μπορέσει να στηριχτεί στα δυο του πόδια
Θα στηριχτεί και στο κεφάλι του.
(Nietzsche.2004, σ.27, §28)*

Βρισκόμαστε σε ένα παρθένο, ακατοίκητο από ανθρώπους νησί του Ινδικού ωκεανού, όπως μια μήτρα έτοιμη να φιλοξενήσει τη ζωή ή όπως ένας καθαρός νους έτοιμος να δεχτεί νέα γνώση. Ένα άμορφο κομμάτι πηλού, με την εύνοια του εύκρατου κλίματος του νησιού ενεργοποιείται υποδεχόμενο κάποια ζωογόνο ουσία. Μπαίνει σε διαδικασία διαίρεσης και πολλαπλασιασμού σαν κύτταρο.

Με αυτή τη «μαγική» εκδοχή δημιουργίας που μας παραδίδει ο Τουφάνλ (περ.1110-1182) στο *Δρόμο του Λόγου* (1177-1182/ 2018) είναι ξεκάθαρο πως δεν επιδιώκει να εξηγήσει τη γένεση του Χάου χρησιμοποιώντας την «κοινή λογική». Συμπληρωματικά, όμως, παραδίδει στον αναγνώστη και μια περισσότερο κοσμική εκδοχή: Το νεογέννητο βρέφος Χάου, καρπός

μιας παράνομης σχέσης, φυγαδεύεται από τη μητέρα και το κύμα το φέρνει ζωντανό στην ακτή του παρθένου νησιού (Τουφάυλ, 2018, σσ. 67-71).

Ωστόσο και στις δύο εκδοχές, υπάρχει κάτι κοινό που είναι σημαντικό να συγκρατήσουμε: Ο Χάου, ο Ζωντανός, Υιός του Άγρυπνου, είναι μια αυτοφυής μα και εξ αρχής αυτόνομη ύπαρξη, δίχως βιολογικό ή γενεαλογικό προηγούμενο, είτε πρωτόπλαστος είτε ορφανός, δίχως κάποια κληροδοτημένη γνώση ή κουλτούρα, συγγενική σχέση ή παραδόσεις. Όπως εξηγεί ο Habib (2019), οι δύο αυτές προτεινόμενες αρχές μπορούν να σχολιαστούν ως τα «δύο άκρα της ύπαρξης» του Χάου: Κάθε άτομο είναι ένας συνδυασμός φύσης και σύμβασης. Αφενός, ο καθένας από εμάς γεννιέται ως μέλος του ανθρώπινου είδους και αφ' ετέρου γεννιέται και καθορίζεται από μια μοναδική παράδοση, μιλώντας κοινή γλώσσα, διαμορφωμένος από μια κοινή ιστορία και συνήθειες. Οι δεσμοί που αποκτώνται κατά τη γέννηση είναι πολύ ισχυροί και είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να ξεπεραστούν. Συνεπώς, ο Τουφάυλ για να επιτύχει τη διαμόρφωση ενός τέτοιου χαρακτήρα υπερβατικού τύπου στο έργο του, αποφασίζει να φτιάξει έναν ήρωα ερημίτη, «άγριο» και απομονωμένο για να δείξει τον τρόπο που μέσω της αποκοπής από την παράδοση και την οικογένεια, τους επιβεβλημένους δηλαδή κοινωνικά θεσμούς, μπορεί να διεκδικηθεί η αληθινή ελευθερία.

Ένα βρέφος με ασύνδετο ακόμα νευρικό σύστημα, θα διαμορφωθεί αρχικά από τις αισθήσεις και στη συνέχεια θα ξεκινήσει να αναπτύσσεται με τη βοήθεια της απτικής και κιναισθητικής του δράσης (Chapman, 1993, σ. 141), δηλαδή της αντίδρασης του σώματος στα ερεθίσματα των αισθήσεων (Husserl, Ideas II, 1913). Είναι οι μεταβολές της θερμοκρασίας, οι δυναμικές των ήχων, οσμές, υφές και χρώματα που θα ερμηνευθούν ως «απειλή ή ασφάλεια». Είναι οι αντιθέσεις που θέτουν σε λειτουργία νου και σώμα, όπως ο φόβος της μοναξιάς και η μακαριότητα της εγγύτητας και της αφής, η εντύπωση που προκαλεί η παρουσία και η απουσία μιας μορφής.

Η ζωή του Χάου περιγράφεται ως μια σειρά από επτά φάσεις ανάπτυξης με σημασία πνευματική: κάθε 7 χρόνια ολοκληρώνεται για εκείνον ένας κύκλος αφύπνισης, ανανέωσης ή αλλαγής συνείδησης (πρβλ. Aries, 1962/1990, σ. 51). Η πρώτη γλώσσα του Χάου είναι το κλάμα που ζητάει τροφή και προστασία. Μια ελαφίνα ανταποκρίνεται στο κλάμα του κι αναλαμβάνει το ρόλο της μητέρας. Είναι η πρώτη του προστάτης, τροφός και δασκάλα. Εκείνος μιμείται τις κραυγές της, την ακολουθεί παντού, επικοινωνεί με τα υπόλοιπα ελάφια της αγέλης. Εδώ, η αισθητηριακή αντίληψη είναι αυτή που κάνει τον Χάου να αρχίσει να γνωρίζει προ-συνειδητά

τον κόσμο του, αλλά και να τον απομνημονεύει κρατώντας τον σε εικόνες και μορφές, «νιώθοντας έλξη για κάποιες από αυτές και αποστροφή για κάποιες άλλες» (Τουφάυλ, 2018, σ.79, πρβλ. Fadhill & Sebgag, 2001, σ.36).

Λίγο μετά, ως νήπιο, αρχίζει να προσλαμβάνει τα πιο σημαντικά γνωρίσματα της προσωπικής του εμπειρίας. Το ενδιαφέρον του να χρησιμοποιήσει με κάποιο τρόπο τα ευρισκόμενα παντού γύρω του φυσικά υλικά, θα συνδεθεί με τα άμεσα κίνητρα της μίμησης και της επιβίωσης. Παρατηρεί και μιμείται τις φωνές και τις συνήθειες των ελαφιών, αισθάνεται πιο ασφαλής και χαρούμενος όταν καλύπτει το σώμα του με φύλλα, όταν χρησιμοποιεί απλά υλικά ως εργαλεία προστασίας, όταν αναγνωρίζει τις οικείες και τις ανοίκειες μορφές (Τουφάυλ, 2018, σσ.80-81).

1.2 Η Αγάπη που κινεί και διευθετεί, 7-14

Όταν ο Χάνν είναι επτά χρονών, η μητέρα ελαφίνα πεθαίνει. Ο θάνατος είναι κάτι ακόμη άγνωστο γι αυτόν. Πιστεύοντας ότι μπορεί να την ξαναφέρει στη ζωή, οδηγείται στο να ψάξει την αιτία που «σταμάτησε κάθε κίνηση και παρέλυσαν όλες οι δραστηριότητές της» (Τουφάυλ, 2018, σ.82). Τρομαγμένος και γεμάτος θλίψη, επιθυμεί να την επαναφέρει στη ζωή, αφού από παλαιότερα γνώριζε πως οι λειτουργίες του σώματος αποκαθίστανται μόλις αυτό που τις εμποδίζει απομακρυνθεί. Θυμόταν, επίσης, πως σχεδόν αυτόματα, σε κάθε κίνδυνο, πάντα προστάτευε το στήθος του. Άρα εκείνο που υπήρχε στο κέντρο του στήθους ήταν σημαντικό. Αποφασίζει, λοιπόν, να ανατμήσει το νεκρό σώμα της ελαφίνας κι αφού ακολουθεί τη διαδρομή του αίματος, «ανοίγοντας δρόμο» με αυτοσχέδια εργαλεία ανάμεσα σε μεμβράνες και ιστούς, φτάνει στην καρδιά, στο κέντρο του στήθους της. Μέσα στο όργανο αυτό θα βρει δύο «δωμάτια», το ένα με αίμα πηχτό, στάσιμο πια και το άλλο κενό, εγκαταλελειμμένο από οποιαδήποτε ουσία. Το σώμα της ελαφίνας που κείτεται στο έδαφος, η οικεία αυτή μορφή που τον ζέστανε και τον έθρεψε, δεν είναι οικεία πια. Σα να είχε κατοικηθεί, μέχρι τη στιγμή εκείνη από μια άγνωστη ουσία που τελικά αποχώρησε: «Κατέληξε στην επίγνωση ότι η μητέρα του που τον είχε αγαπήσει και αναθρέψει, ήταν αυτό ακριβώς που είχε εγκαταλείψει το σώμα». (Τουφάυλ, 2018, σ.90). Στο σημείο αυτό δεν περιγράφεται απλά ο θάνατος αλλά η ζωή, με τρόπο αποφαιτικό, αρνητικό: Είναι η ίδια η ουσία που αποχώρησε από την αριστερή κοιλία της καρδιάς, μια ουσία που θα ονομάζαμε ψυχή. Η ψυχή, για πρώτη φορά στο κείμενο,

αναγνωρίζεται ως υπόσταση όχι εντελώς ανεξάρτητη από το σώμα και στη συγκεκριμένη περίπτωση ταυτίζεται με την αγάπη. Παρόμοια με τη θέση αυτή, είναι και η εξήγηση που μας δίνει ο Zintzen στο βιβλίο του «Μυστικισμός και μαγεία στη νεοπλατωνική φιλοσοφία» (2000) σε ένα όμως διαφορετικό συγκείμενο για τη σχέση της ψυχής με το νου: η ψυχή ανήκει στο νοητό κόσμο αλλά μετέχει και στην ουσία του νου.

Τόσο ο αναγνώστης, όσο και ο ίδιος ο Χάου με το δικό του τρόπο, κατά-νοούν την πεπερασμένη φύση της υλικής ύπαρξης και την συν-ύπαρξη μιας άλλης ουσίας, όχι αμιγώς υλικής, που δε ζει πια στα δωμάτια της ελαφίσιας καρδιάς, αλλά που αναχώρησε από το σώμα της σαν «λευκός ατμός». Η πιο ταιριαστή λέξη που μπορεί να την περιγράψει είναι η (μητρική) αγάπη. «Ολόκληρο το σώμα δεν ήταν «παρά ένα εργαλείο για το άλλο εκείνο πράγμα [...] εκείνο που κινεί και διευθετεί.» (Τουφάουλ, 2018, σ.90).

Ίσως ένα από τα πρώτα και σημαντικά μαθήματα για τον Χάου είναι αυτό της δικής του αδυναμίας απέναντι στην ανθρώπινη θνητότητα. Ωστόσο, δεν επαναστατεί ενάντια στον θάνατο, τουναντίον, βρίσκει την ελευθερία του κατανοώντας τη θνητή σχέση του με τα δημιουργημένα όντα. Επιπλέον, λόγω της απομόνωσής του από τους άλλους ανθρώπους, οι δεσμοί που συνήθως πηγάζουν από τη γέννηση δε «ριζώνουν» μέσα του. Η απελευθέρωσή του από τον φόβο του θανάτου παρουσιάζεται αξιοσημείωτα εύκολη (Habib, 2011).

1.3 Η εποχή της λογικής. Στοιχεία, αιτίες κι αποτελέσματα (14-21, 21-35)

Στη νεανική του ηλικία, τα μόνα όντα που γνωρίζει ή πιστεύει ότι υπάρχουν είναι τα φυσικά. Η φώτιση ή η ανακάλυψη της μεταφυσικής θα έρθει πολύ αργότερα. Η εξέταση του φυσικού κόσμου από τον Χάου τον οδηγεί στο σταθερό συμπέρασμα ότι όλα όσα δημιουργούνται αλλάζουν και φθείρονται κι έτσι πρέπει να έχουν μια αιτία διαφορετική από τον εαυτό τους. Ο Χάου φαίνεται να επιθυμεί να ανακαλύψει τον «κινητήρα» του σύμπαντος, αποκλειστικά με τη δική του λογική. Η στοχαστική του ζωή στηρίζεται και πραγματώνεται στη φύση (Habib, 2011). Ο νεαρός μαθητευόμενος αφήνεται στο δάσκαλό του, που είναι η ίδια η άγρια φύση του νησιού. Σταδιακά ο Χάου θα μπορέσει να αντιληφθεί ότι πέραν των αντικειμένων του φυσικού κόσμου υπάρχει και η αντίληψη αλλά και η φαντασία.

Επιθυμώντας έτσι να αντιληφθεί το περιεχόμενο και την «υλική» σύσταση της ψυχής, ανατέμνει ζωντανά ζώα. Ένα «ατμώδες αέριο, που μοιάζει με λευκή ομίχλη» κατοικεί στην

αριστερή πλευρά της καρδιάς τους και είναι καυτό. Έχοντας ήδη παρατηρήσει τη φωτιά στο παρελθόν αισθάνεται έκπληξη, θαυμασμό και αγάπη για το στοιχείο αυτό. Το θεωρεί ως έκρηξη του Ενός, ως την απορροή (emanation) προς τα υλικά επίπεδα, ως την απορροή από την καθαρή νοητή ακτινοβολία στην αισθητή θερμότητα. Πρόκειται, όπως και για τον Πλωτίνο, για το υψηλότερο αισθητό στοιχείο, αλλά και για το όχημα επιστροφής της ψυχής στον κόσμο του Νου και του Ενός (Πλωτίνου *Εννεάδες*, 1994-2019, ειδικότερα η 5^η *Εννεάδα*).

Η φωτιά, που έχει ίδιο σχήμα με την καρδιά, ό,τι διαπεράσει «το κατατρώει και το μετατρέπει στον εαυτό της», «επιζητά να ανυψωθεί», «η λάμψη και η ζεστασιά που του προσφέρει έπαιρναν τη θέση που είχε γι αυτόν ο ήλιος» (Τουφάυλ, 2018, σσ. 92-93). Τα ζώα που κυνήγησε και σκότωσε ο Χάου αναδύουν στη φωτιά μια ελκυστική μυρωδιά που τον ευφραίνει κι έτσι ανακαλύπτει την ευτυχία που προσφέρει η ψημένη τροφή στην όσφρηση και τους γευστικούς του κάλυκες.

Και η αγάπη ως η συνεκτική ουσία και ως σπινθήρας της φωτιάς φωτίζει το νου να ξεχωρίσει πρότυπα, να κατατάξει είδη, να διαπιστώσει αιτίες και αποτελέσματα μέσα από την παρατήρηση, τον πειραματισμό, αλλά και από μια εμπειρική και συναισθηματική ανάμειξη με τα φυσικά στοιχεία, εισάγοντας έτσι μια «ποιητική επιστημολογία»: Η φωτιά, το νερό, ο αέρας και η γη μπορούν να μετασχηματιστούν το ένα στο άλλο. Ο Χάου, πλέον, αντιλαμβάνεται και την ενότητα, αλλά και την πολλαπλότητα των πάντων.

Στο σκοτάδι το Ένα μοιάζει μονόπλευρο,

Στο φως το Ένα μοιάζει πολύπλευρο.

(Ταγκόρ, 1916/2010, σ.157, 90)

Η Ψυχή, η ύλη, η μορφή, η ύπαρξη, του φαίνονται ως εκτάσεις δίχως όρια. Στο σημείο αυτό αντηχεί πάλι η φιλοσοφία των Νεοπλατωνιστών: Όταν η ψυχή επιχειρεί να μελετήσει με διαλεκτική μέθοδο το νοητό κόσμο στον οποίον βέβαια βρίσκεται η ίδια, καθώς μετέχει στην ουσία του νου, η πολλαπλότητα του Κόσμου θα γίνει κατανοητή (Zintzen, 2000, σσ.21-23). Η γνώση που σταδιακά κατακτά ο Χάου βασίζεται σε πειραματισμούς, σε μια ακούραστη διαδοχή δοκιμής και πλάνης και εκεί που η πορεία αυτή οδηγεί, είναι πως ίσως να υπάρχει κάτι ενιαίο που διατρέχει τα πάντα.

Λίγο πριν εισέλθει στην 5^η επταετία της ζωής του, αναλογίζεται το θέμα της εκτατότητας των σωμάτων. Κι αφού αυτό το έχει επιβεβαιώσει για τα γήινα, στρέφει το βλέμμα του στα ουράνια. Αναρωτιέται αν «ο ουρανός είναι κάτι εκτατό επ άπειρον ή περιορίζεται από όρια». Διαπιστώνοντας ότι τα ουράνια σώματα αλλάζουν θέσεις και μεγέθη, κωδικοποιεί τα συμπεράσματά του παρακολουθώντας κινήσεις ουράνιων σωμάτων στο διάστημα της μέρας και της νύχτας και συνάμα συνειδητοποιεί και προσπαθεί να ορίσει την έννοια του χρόνου. Καταλήγει στο ότι «ολόκληρη η ουράνια σφαίρα και όλα όσα περιέχει είναι διασυνδεδεμένα μεταξύ τους. Κάτι μέσα στον ίδιο, υπάρχει από το χώρο της γένεσης και της φθοράς». (Τουφάυλ, 2018, σσ. 121, 126-127). Αυτό όμως το θνητό που υπάρχει μέσα στον ίδιο αρκούν οι αισθήσεις και η λογική για να το συλλάβει; Αν οι αισθήσεις έχουν περιορισμούς, τότε παρόμοιους περιορισμούς έχει και η γνώση που παράγεται από αυτές. Αν πάλι η ανθρώπινη λογική μπορεί να συγγέται από τα συναισθήματα, τότε και η γνώση που παράγεται από τη λογική είναι επίσης συγχυσμένη. Αυτό που λαχταρά ο νους του είναι να συλλάβει έναν «καινούργιο Λόγο», που βρίσκεται κρυμμένος πίσω από τον φανταστικό κόσμο της ψυχής, εξισορροπώντας έτσι γνώση κι ενόραση.

Για τον Χάνυ πια, τα γεγονότα σε αυτή τη ζωή έχουν συνδέσεις με έναν άλλο κόσμο. Έχει βρεθεί στην περιοχή όπου ξεκινά κάτι ακόμα «μυστικό», αόρατο, πιο πέρα από όσα έχει γνωρίσει με την εμπειρική και λογική του δύναμη. Πώς θα μπορέσει να αισθανθεί αυτό τον άλλον κόσμο αν αυτός δεν έχει χρώμα, αν δεν είναι γεύση, αν δεν είναι μουσική, αν δεν έχει ύλη, πώς θα συλλέξει τα δεδομένα του; Ή μήπως όλα αυτά εδώ είναι τα δεδομένα του;

1.4 Η αίσθηση του σύμπαντος (35-49)

Ο Χάνυ έχει συσσωρεύσει τόσες έννοιες στο μυαλό του που χρειάζεται να εισέλθει σε μια νέα πνευματική κατάσταση για να μπορέσει να τις οργανώσει και να προχωρήσει. Και η «κένωση» και ο καθαρισμός του νου είναι ο μοναδικός τρόπος για να δημιουργήσει τον αναγκαίο χώρο για να δεχτεί το φως της «νέας» γνώσης. Ο Χάνυ κατά τη διάρκεια της 5^{ης} επταετίας της ζωής του επιθυμεί να αποκαθαριστεί από την ατομικότητά του και να καταστήσει την καρδιά του δεκτική στη νέα γνώση που θα καθορίσει τη διαρκή και αληθινή του ευτυχία. Όπως ένα χαρούμενο παιδί, αυθόρμητα, περιστρέφεται γύρω από τον εαυτό του, ορίζοντάς τον ως άξονα και κέντρο, αλλά ταυτοχρόνως χάνει εκούσια από το βλέμμα την προβλέψιμη διαδοχή του ορατού κόσμου: «Ο ουρανός, η γη, και καθετί μεταξύ τους απαλείφθηκε από τη μνήμη και τον στοχασμό του»

(Τουφάυλ, 2018, σ.166). Η ατομική προσοχή στην επιφάνεια διαλύεται και η ψυχή θα προσεγγίσει το νόημα που κρύβεται πίσω από τις εικόνες και την παρατήρηση. Η κίνηση γίνεται «λόγος στο σώμα».

Όταν περιστρεφόταν γρήγορα, όλα τα αισθητά χάνονταν γι αυτόν, κι εξασθενούσε η φαντασία καθώς και οι άλλες λειτουργίες που χρειάζονται το σώμα [...] Επιταχύνει βαθμιαία την ταχύτητα της περιστροφής του [...] παρόμοια με τα ουράνια σώματα (Τουφάυλ, 2018, σσ. 153 και 162).

Αυτό που επιδιώκει πια είναι το υψηλότερο επίπεδο νόησης: την «ιερή» ή προφητική νόηση. Ποθεί να γίνει μάρτυρας αυτού που «κανένα μάτι δεν έχει δει ή αυτί δεν έχει ακούσει, ούτε έχει περάσει από την καρδιά ανθρώπου να συλλάβει» (Τουφάυλ, 2018, σ.149). Αυτό το υψηλότερο στάδιο ενσωματώνει τη γνώση που αφορά στα χαρακτηριστικά του «κινητήρα» του σύμπαντος ή, για άλλους, του «Δημιουργού». Θα αφήσει στην άκρη όλες τις δραστηριότητες, δε χρειάζεται πια ούτε σύμβολα, ούτε αποδείξεις. Θα απαλλαγεί από τις ανάγκες του σώματος για να προσεγγίσει το «προαιώνιο» που δεν έχει σώμα, προσεγγίζοντάς το με την κατάσταση της ενεργείας θέασης, οδηγώντας τον εαυτό του σε έκσταση.

Ο Χάου νιώθει σα να βρίσκεται αντιμέτωπος με «νυχτερίδες οι οποίες κινούνται σαν τρελές επειδή έχουν τυφλωθεί από τον ήλιο» (Τουφάυλ, 2018, σ.171). Βρίσκεται σε κατάσταση όπου η στιγμιαία αναγνώριση μετατρέπεται σε ήρεμη και σταθερή ενατένιση. Οι παροδικές εκλάμψεις μετατρέπονται σε οικειότητα, η σπίθα σε διαυγή φλόγα. Έχει κατακτήσει πια μια κατανόηση τόσο στέρεη, όσο ακλόνητη είναι μια παλιά φιλία. (Τουφάυλ, 2018, σ.50).

1.5 Συναντήσεις 50-...

Ναι, η ματιά του δεν έχει φθόνο και τον τιμάτε γι αυτό;
Καθόλου δεν τον νοιάζουν οι τιμές σας.
Έχει το αετίσιο μάτι για το μακρινό,
Δεν σας βλέπει! Βλέπει μόνο τα άστρα! Τα άστρα!
(Nietzsche, 2004, §40, σ.30)

Στα 49 του χρόνια, ο Χάου Ιμπν Γιακζάν δεν έχει ακόμα έρθει σε επαφή με άλλους ανθρώπους. Τότε είναι που δύο άντρες από γειτονικό κατοικημένο νησί, αποβιβάζονται στο νησί του. Είναι ο Αμπσάλ και ο Σαλμάν. Τον γνωρίζουν και δεν αργούν να διαπιστώσουν πως έχουν μπροστά τους

έναν αυτοδίδακτο φιλόσοφο. Εκείνος γρήγορα μαθαίνει τη γλώσσα τους και συζητά μαζί τους για όλα όσα έχει διδαχθεί. Τον πείθουν να έρθει μαζί τους για να μεταφέρει τις γνώσεις του στην μικρή τους κοινότητα κι εκείνος τους ακολουθεί. Γρήγορα θα καταλάβει πως διαφέρει πολύ από τους ανθρώπους της κοινότητας του γειτονικού νησιού. Διαπιστώνει πως, όταν ξέφευγε για λίγο από το γράμμα του Νόμου, ή άρχιζε να περιγράφει πράγματα προς τα οποία οι άλλοι ήταν προκατειλημμένοι, εκείνοι αποτραβιόντουσαν με φρίκη και έκλειναν τη σκέψη τους (Τουφάυλ, 2018, σ.150).

Η αρχικά θετική στάση του Χάου να μεταφέρει όσα γνωρίζει στους κατοίκους του γειτονικού νησιού, θα μπορούσε να αποτελέι τη στάση σοφού κοσμοπολίτη. Ελπίζοντας ότι μπορεί να τους λυτρώσει από την άγνοιά τους αποφασίζει με ταπεινότητα να τους προσεγγίσει και να τους διδάξει εκείνη την αλήθεια που θα τους βοηθήσει να υπερβούν τον ε(θ)νικό τους εαυτό και να γνωρίσουν τον ανώτερό τους εαυτό. Πρόκειται για τη στάση των υποστηρικτών της κοσμοπολίτικης πολιτειότητας, μιας πολιτειότητας απαλλαγμένης από εμμονικές εντόπιες συνήθειες και απόψεις (Appiah, 2015).

Μέχρι το τέλος της ιστορίας ο Χάου θα έχει κατανοήσει τα όρια του λόγου του διαφωτισμού και της κοινωνικής προόδου. Λυπάται τους ανθρώπους επειδή αντιλαμβάνεται ότι οι περισσότεροι δεν επιθυμούν να γνωρίσουν τον ανώτερο εαυτό τους. Έτσι, επιστρέφει στο νησί του, αυτή τη φορά όμως συντροφιά με τον Αμπσάλ. Μέχρι το τέλος της ιστορίας, οι δυο φίλοι θα εγκαθιδρύσουν στο νησί μια υποτυπώδη μικρή επιστημονική κοινότητα για την εξερεύνηση της φύσης, την πρακτική του διαλογισμού και την επίτευξη της ευτυχίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Μυστικισμός

2.1 Δύο κόσμοι

Πώς και η ζωή μας είναι τόσο σύντομη;
Δυο επιστήμες έχουμε, όλες κι όλες.
Η μια τους είναι αλήθεια ανέφικτη,
η άλλη μάταιη και ατελέσφορη
(Τουφάυλ, 2018, σ. 56)

Όποιος κοιτάζει μέσα του όπως σ' ένα απέραντο διάστημα,
κι όποιος φέρει μέσα του γαλαξίες,
ξέρει πόσο ακανόνιστοι είναι όλοι οι γαλαξίες .
Αυτοί οδηγούν ως μέσα στο χάος και στο λαβύρινθο της ενθαδικής ύπαρξης.
(Nietzsche, 2004, §322, σσ.191-192)

Χωρίς αμφιβολία, μέσα στο ανθρώπινο πνεύμα βρίσκεται εγγεγραμμένη μια κατάσταση πρωτόγονης νόησης. Σε ποικίλες περιστάσεις του βίου αυτή η πρωτόγονη νόηση καθρεφτίζεται στην πνευματική μας συμπεριφορά, ειδικά όποτε κατορθώνουμε να αποκαθαριστούμε από επίκτητες ή ορθολογικά γνωστικές διαδικασίες. Και αυτό είναι το περίεργο προνόμιο που έχουν οι άνθρωποι: να μπορούν να είναι πολίτες δύο κόσμων: του κόσμου της καθημερινής πρακτικής ζωής και του κόσμου των ονείρων. Ο τελευταίος αυτός κόσμος προσφέρει την ευκαιρία μιας έστω φευγαλέας επικοινωνίας με τους μακρινούς ή φανταστικούς φίλους, νεκρούς, «θεούς» μας. Αποτελεί τη μοναδική εμπειρία κι ευκαιρία της διαφυγής από τα δυσάρεστα και ακατανόητα δεσμά του χώρου και του χρόνου. Το όνειρο μάλιστα σχετίζεται στενά και με τους μύθους, την εποχή πριν τον λόγο (Nestle, 1999), που είναι η ονειρική σκέψη του λαού, όπως το όνειρο που είναι ο μύθος του ατόμου.

Οφείλουμε, έτσι, όπως εξηγεί και ο Dodds (1978), να αναγνωρίσουμε πως η ψυχή έχει ένα είδος ά-λογης διορατικότητας που συχνά υποκαθιστά τη συνείδηση, η οποία μάλιστα κατά την παιδική ηλικία είναι πιο έντονα εμφανής, καθώς το «μαγικό» και «διονυσιακό» Εγώ

κυριαρχεί του «έλλογου» και «απολλώνιου» Εγώ. Σε ό,τι τώρα αφορά τη συνύπαρξη αυτών των δύο κόσμων, ο Πλάτωνας ήταν από τους πρώτους έλλογους στοχαστές που διασταύρωσε γόνιμα την παράδοση του ελληνικού ορθολογισμού με μαγικές-θρησκευτικές ιδέες, που οι πιο απομακρυσμένες ρίζες τους ανήκουν σε σαμανικούς πολιτισμούς αλλά και που ενέταξε εντέχνως μέσα στους φιλοσοφικούς του διαλόγους τον μύθο. Δεν παρέμεινε εκεί, όμως: με αληθινά δημιουργική ενέργεια μετέφερε οριστικά τις ιδέες αυτές από το επίπεδο της θείας αποκάλυψης στο επίπεδο του λογικού επιχειρήματος: οι Ιδέες, θεϊκές και υπερβατικές, γίνονται προσβάσιμες μέσω διανοητικής εξύψωσης (Dodds, 1978, σσ.18, 97-98, 125, 139, 177).

Αλλά και ο Russel (2008) αιώνες μετά, επανέρχεται σε αυτή την δύναμη της μυστικιστικής εμπειρίας της συνύπαρξης του «διονυσιακού» με το «απολλώνιο». Αυτή η εμπειρία, όπως εξηγεί, δεν είναι μοναδικό προνόμιο των παιδιών αλλά εκείνων των ανθρώπων που κατορθώνουν να ξεφύγουν από την καθημερινή τους πραγματικότητα και να απορροφηθούν από κάποιο εσωτερικό πάθος ή να βιώσουν απώλεια επαφής με αυτήν, χωρίς το φόβο αποσταθεροποίησης. Για μια στιγμή, αυτό που δεν μπορούμε να περιγράψουμε με τρόπο λεκτικό μπορεί να λειτουργήσει απελευθερωτικά ως ά-λογο και το μυστήριο ή μια δυσδιάκριτη αλήθεια να αποκαλυφθεί ξαφνικά μπροστά μας ως βέβαιη επιφάνεια. Μια αρχέγονη, χωρίς όρια παρουσία που μας δίνεται ως η ίδια μας η παρουσία μάς απελευθερώνει από τον μονοδιάστατο κόσμο. Αυτές τις στιγμές, η ουσία λάμπει και γινόμαστε στιγμιαία μυστικιστές. Οι δυνάμεις μας έτσι, όπως εξηγεί ο Russel (2008, σ.17), εκτείνουν τα όριά τους και πραγματώνονται ως μεταμορφωτικές πράξεις.

Η απόκτηση μιας γνώσης ύστερα από μια εμπειρία μυστικιστικής ενόρασης δεν είναι παρόμοια με την ορθολογιστική διαδικασία. Η μυστικιστική ενόραση δεν είναι αποτέλεσμα θεωρητικής-επαγωγικής σκέψης, αλλά ούτε κι εξελίσσεται με διατυπώσεις προκείμενων και συμπερασμάτων. Επιδιώκει την επαφή με το Απόλυτο χρησιμοποιώντας την κένωση, τη βαθμιαία προσέγγιση του Κενού, τον μηδενισμό του Εγώ. Η κατάσταση αυτή είναι οντολογική, εσωτερική και βιωματική. Πρόκειται για μιαν άφατη και άρρητη εμπειρία, που είναι δύσκολο να περιγραφεί ή να διατυπωθεί με την καθαρά θεωρητική μορφή του λόγου, επειδή ακριβώς περιγράφεται ως μια κατάσταση τόσο θαυμαστή ώστε η γλώσσα να αδυνατεί να την περιγράψει ή να την εξηγήσει, ανήκει σε έναν κόσμο διαφορετικό. Γι' αυτό η έκφραση της εμπειρίας αυτής είναι αλληγορική, συμβολική, ποιητική και καλλιτεχνική. Είναι η ανορθολογική γλώσσα του Μύθου (Καλλιγάς, 2018, σσ.47-51).

Ο μυστικισμός κοινωνείται σ έναν τρόπο ζωής που προαπαιτεί ψυχική συμμετοχή. Η μυστικιστική προσέγγιση μας καλεί να συναισθανθούμε ότι πίσω από την πολλαπλότητα των όντων και των φαινομένων, υπάρχει κάτι στα μητρικά βάθη της φύσης και του εαυτού μας, που τα συνδέει και τα νοηματοδοτεί (Καρπούζος, 2019). Γράφει ο Τουφάουλ:

Λογικότητα είναι απλώς η έλλογη λειτουργία η οποία εξετάζει τα καθέκαστον αισθητά αντικείμενα αποκομίζοντας από αυτά την καθολική τους έννοια.[...] εφόσον τώρα όλα αυτά που είπαμε είναι τέτοια ώστε να υπερβαίνουν αυτό το επίπεδο, ας αφήσουμε όσους έχουν επίγνωση μόνο των αισθητών πραγμάτων και των καθολικών εννοιών που αντιστοιχούν σε κείνα να έχουν τα αυτιά τους κλειστά. (Τουφάουλ, 2018, σ.172)

Ωστόσο η μυστικιστική εμπειρία δεν αποκαλύπτει κάτι που έρχεται σε αντίφαση με τα πορίσματα της λογικής σκέψης, αλλά αντιθέτως την εμπλουτίζει, την επεκτείνει. Και οι δύο εμπειρίες αντιμετωπίζουν την ίδια πραγματικότητα από διαφορετική οπτική, με αποτέλεσμα να αποσκοπούν στην ίδια γνώση και όχι στη σύλληψη αντιφατικών συμπερασμάτων. (Τουφάουλ, 2018, σσ.207-209). Στη συνέχεια του κεφαλαίου αυτού θα αναφερθούμε ειδικότερα στον μυστικισμό των δύο φιλοσόφων που ουσιαστικά επηρέασαν το έργο του Τουφάουλ.

2.2 Πλωτίνος

Πιστεύετε ότι θα γεννιούνταν και θα μεγάλωναν οι επιστήμες αν δεν υπήρχαν πρωτύτερα οι μάγοι, οι αλχημιστές, οι αστρολόγοι και οι μάγισσες, που δημιούργησαν με τις ψεύτικες υποσχέσεις κι ελπίδες τους μια δίψα, μια πείνα, ένα γούστο για «κρυφές και «απαγορευμένες» δυνάμεις; [...] Δεν ήταν όλα εικόνες του καλλιτέχνη εικόνων -όπως και η ψευδαίσθηση, η κλοπή της φωτιάς, ο Καύκασος, ο Γύπας κι όλη η τραγική Προμήθεια όλων των ανθρώπων της γνώσης; (Nietzsche, 2004, §300, σ.181)

Περίπου στα μέσα του δεύτερου αιώνα μ.Χ. σε περιοχές της ανατολικής Μεσογείου ξεκίνησαν να αναφαίνονται θρησκευτικά διαποτισμένες θεωρίες, κείμενα αποκάλυψης και χρησμοί (Shaked, 2005) που αντλούσαν κάποιες αρχές από φιλοσοφίες περασμένων αιώνων για να δώσουν απαντήσεις στους πιστούς πάνω στο περί θεού ερώτημα. Τα κείμενα αυτά πρότειναν την επάνοδο της ψυχής του μύστη στη θεϊκή της πηγή, τη φωτιά. Με αυτόν τον τρόπο ο πιστός θα ξέφευγε από την κυριαρχία της μοίρας και θα γινόταν ανώτερη ύπαρξη, με το ίδιο του το σώμα

να εισέρχεται στους χώρους του φωτός (Finamore, 1999). Οι απόηχοι μαγικών λόγων και σημείων από τη θρησκευτική ζωή περασμένων αιώνων ήταν ακόμα παρόντες. Η τελετουργική πράξη που απευθυνόταν στο θεό είχε τον πρώτο λόγο. Έξω από την αυστηρή φιλοσοφική προσπάθεια, ο άνθρωπος θα βρει τη σωτηρία. Αξίζει να αναφερθεί πως ως και το τέλος και την παρακμή όλης της ελληνικής φιλοσοφικής σκέψης η λογοτεχνία αυτού του είδους δεν έχασε τη γοητεία της και προπάντων, δημιούργησε την ατμόσφαιρα στην οποία έζησε ο Πλωτίνος και οι νεοπλατωνιστές φιλόσοφοι. Δεν είναι άξιο απορίας, λοιπόν, το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι αυτοί έδωσαν αξία στο μυστικισμό και τη μαγεία. Όσον αφορά τον Πλωτίνο, ο Zintzen γράφει, στο βιβλίο *Μυστικισμός και Νεοπλατωνική φιλοσοφία* (2000) ότι η συμπάθεια του κόσμου ως βασική ιδέα της μαγείας και η συγγένεια της ψυχής με την ανώτατη αρχή ως δυνατότητα μυστικιστικής ένωσης είναι βλαστοί από τον ίδιο κορμό. Μόνο που ο Πλωτίνος έκοψε τον ένα για να μπορεί να βγάζει ο άλλος όσο πιο καθαρά άνθη γίνεται (Zintzen, 2000, σσ.15-24, 27-32, 47).

Ο Πλωτίνος κατά κύριο λόγο θεωρούσε τον εαυτό του ερμηνευτή του Πλάτωνα, όμως δεν ξέφυγε από τη θρησκευτική χροιά της εποχής του (Armstrong, 2006). Η ψυχή ανήκει στο νοητό κόσμο και μετέχει στην ουσία του νου. Υπεράνω όμως όλης της ιεραρχίας του όντος βρίσκεται το ύψιστο και πιο έξοχο που μπορεί να νοηθεί. Σε τούτο ενώνεται κάθε πολλαπλότητα να συγκλίνει σε ένα σημείο: το Εν, το Πρώτον. Η ανθρώπινη ψυχή, λοιπόν, που φέρει το νου εντός της, δικαιώνει την ουσία της όταν επιχειρεί να μελετήσει με διαλεκτική μέθοδο το νοητό κόσμο, στον οποίο ανήκει. Ο Πλωτίνος διδάσκει ότι η διαλεκτική θα περιορίσει το Εν απλώς και μόνο με αρνήσεις και θα το ορίσει ως εξής: Αποφαινόμαστε τι δεν είναι, δεν αποφαινόμαστε τί είναι. Η διαλεκτική του φιλοσόφου είναι επιστήμη γιατί κινείται στη σφαίρα του νοητού κόσμου και αποτελεί προστάδιο για τη σύλληψη του ύψιστου. Ο ανώτερος από τον επιστημονικό τρόπο γνώσης που θα συλλάβει το ύψιστο, το εν ως άρρητον, είναι η εκστατική θέαση. Κατά την έκσταση η ψυχή εισέρχεται στον ίδιο της τον εαυτό και ο άνθρωπος αφυπνίζεται από τη σωματικότητα.

Μια χιλιετία αργότερα η πλωτίνεια σκέψη θα αντηχήσει δυνατά στη διδασκαλία του σουφισμού, όπως αυτή εκφράστηκε από τον Πέρση σούφι ποιητή Τζελαλαντίν Ρούμι (1207-1273):

Υπάρχει μέσα σου μια δύναμη που σου δίνει ζωή. Αυτήν ψάξε.

Υπάρχει στο σώμα σου ένα ανεκτίμητο πετράδι. Αυτό ψάξε.

Ω, περιπλανώμενε Σούφι

αν θέλεις να βρεις τον μεγαλύτερο θησαυρό, μην κοιτάς έξω, κοίταξε μέσα σου.

(Ο Αγαπημένος, μεταξύ 1244-1273/1997)

Έτσι, κάθε «νοητόν» κείται για τον ευρισκόμενο στην έκσταση, κάτω από το επίπεδό του, καθώς η υπόσταση του νου βρίσκεται στην κορυφή όλων των όντων. Ωστόσο, η συγγένεια της ψυχής με την ύψιστη ουσία δεν μπορεί να γίνει πάντοτε άμεσα και κάτω από οποιεσδήποτε συνθήκες αντιληπτή. Γι αυτό εγείρεται πρώτα το αίτημα της κάθαρσής της. Κατά τον Πλωτίνο, ένας άνθρωπος μπορεί να φτάσει στον καθαρό μέσω νοητικής διαύγασης, όπως άλλωστε θα συμβεί και με την περίπτωση του Χάου Ιμπν Γιακζάν. Η ψυχή απαιτεί να προσέλθει προς τη γνώση και η διανοητική ενατένιση του ορατού κόσμου, με «θίζιν κι επαφήν» (Πλωτίνος, 2013, *Εννεάς Πέμπτη*, 5.3.10), γίνεται σπινθήρας που θα προκαλέσει το βίωμα της μυστικιστικής ένωσης. Η πτώση της ψυχής ξεπεράστηκε και ο μνημένος, ο μαθητής, έχει τη δυνατότητα να επιστρέφει στην Αρχή. Αν ο δάσκαλος βρει τον τόνο στον οποίο είναι εναρμονισμένο εκείνο που θέλει να μαγέψει-να διδάξει, τότε ασκεί την επενέργεια που διασυνδέει όλο τον κόσμο! Εκεί θα υπάρξει και θα ολοκληρωθεί η πλήρης επανένωση της ψυχής με τον εαυτό της.

2.4 Αβερρόης - ابو الوليد محمد بن احمد بن محمد بن رشد

Όταν η άνοδος της ψυχής, η μυστικιστική ένωση με το θείο και η αυτοπραγμάτωση του ανθρώπου καθίστανται τεχνικές απόκρυφης επιστήμης ή υποκινούνται από φόβο, τότε ξεκινάει μια πορεία στο σκοτάδι, που χαρακτήρισε τον ευρωπαϊκό μεσαίωνα (Lindberg, 2003). Ευτυχώς όμως, πολλοί άραβες σχολιαστές της ύστερης αρχαιότητας και του μεσαιωνικού Ισλάμ ασχολήθηκαν με την ερμηνεία και την επεξήγηση διαφόρων κειμένων Ελλήνων φιλοσόφων, μεταξύ αυτών και του Αριστοτέλη, κάτι που έκανε τους ύστερους μελετητές της Δύσης της αρχαιοελληνικής σκέψης υποχρεωτικά να ενσκήψουν και στο έργο των Αράβων σχολιαστών.

Ένας από τους σημαντικότερους Άραβες σχολιαστές ήταν και ο Αβερρόης ή, αλλιώς, ο Ιμπν Ρουσντ (1126-98). Γεννημένος στην Κόρδοβα, έζησε σχεδόν την ίδια εποχή με τον Ιμπν Τουφάυλ. Ο Αβερρόης ήταν κι αυτός μια πολυχιδής προσωπικότητα, θεολόγος, νομικός, γιατρός, μαθηματικός και διάδωσε καθοριστικά στους διανοητικούς κύκλους του Ισλάμ το έργο του Αριστοτέλη. Η επίδρασή του στη Δύση ήταν τόσο μεγάλη, που από κάποιο σημείο και μετά

άρχισε να αποκαλείται «ο Σχολιαστής». Ωστόσο, κάποια περιεχόμενα, συμπεράσματα και ισχυρισμοί της αβερροϊκής ανάγνωσης του Αριστοτέλη δημιούργησαν προβλήματα γιατί φαινόταν να παραβαίνουν το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα, όπως, φερειπείν, η ιδέα της αιωνιότητας του σύμπαντος ή η ιδέα ότι το Πρώτο Κινούν είναι ανίκανο να επέμβει στη λειτουργία του σύμπαντος (Lindberg, 2003, σ.308).

Αξίζει περισσότερο όμως, να σταθούμε στην αριστοτελική ιδέα της φύσης της ψυχής και στην εξέλιξη της ιδέας αυτής από τον Αβερρόη, για να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε τη διορατικότητά του και να αξιοποιήσουμε την ιδέα αυτή ως προς το όραμα μιας εκπαίδευσης ανθρωπισμού: Ο Αριστοτέλης μας παραδίδει την ιδέα ότι η ψυχή δεν μπορεί να υπάρξει χωριστά από το σώμα. Ο Αβερρόης, εξελίσσει τη σκέψη αυτή και μας παραδίδει μια αξία που οφείλει να διέπει και να ενσωματωθεί σε κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα : Το άυλο και «αθάνατο» μέρος της ανθρώπινης ψυχής, η «νοητική ψυχή», ο «κεκτημένος νους» δεν είναι ατομικός ή προσωπικός αλλά μοναδικός και τον μοιράζονται όλοι οι άνθρωποι. Ο νους αυτός, γίνεται ένα με την κοινή νόηση όλου του ανθρώπινου είδους. Έτσι, η ψυχή του ανθρώπου δεν είναι αθάνατη ως προσωπική ψυχή, αλλά επιβιώνει του θανάτου ως κοινό επίτευγμα όλου του είδους (Αθανασόπουλος, 2001, σσ.53-56).

Ως προς τη διαδικασία μεταβίβασης της γνώσης αυτής από γενιά σε γενιά, αν κανείς συλλογιστεί βαθύτερα, η αξία αυτή γίνεται ο αληθινός μηχανισμός αθανασίας μας. Αιώνες πριν την Μεταρρύθμιση και την Αντιμεταρρύθμιση, την Αναγέννηση και τον Διαφωτισμό στην Ευρώπη, ο σημαντικότερος σχολιαστής του Αριστοτέλη, ένας Άραβας στην καρδιά του Μεσαίωνα, ταυτίζει τη συλλογική γνώση με μια πανανθρώπινη ψυχή. Με την «αποκάλυψη» αυτή, κάθε φιλόσοφος, δάσκαλος, επιστήμονας, καλλιτέχνης, είναι γέφυρα, διαμεσολαβητής, αρχαίος και σύγχρονος σαμάνος που επικοινωνεί με το αόρατο. Διασώζοντας την «κοινή ψυχή» του είδους μέσω διδασκαλίας, εναλλαγής λέξεων και σιωπών, ήχων και χρωμάτων, μεταλαμπαδεύει τη συλλογική γνώση, πέρα από το φυσικό θάνατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η ασθένεια της σκέψης και η χαρούμενη γνώση

3.1 Κάτω από το δέντρο παπάγια

Ο Φύλαρχος Τουάβι από το νησί Τιαβέα του Νότιου Ειρηνικού, μέσα από τις αφηγήσεις που κατέγραψε ο Scheurmann στο βιβλίο *Παπαλάνγκι* (1920/2021), για τον «λευκό άνθρωπο που διαπέρασε τον ουρανό», περιγράφει την έπαρση του πολιτισμένου ανθρώπου και τον τρόπο που μεταχειρίζεται την ικανότητα της σκέψης:

Πρέπει να φυλαχτούμε από όλα όσα θέλουν να μας αρπάξουν τη χαρά της ζωής, κυρίως απ' όλα όσα συσκοτίζουν το πνεύμα μας και του αφαιρούν το λαμπρό φως, κυρίως απ' όλα όσα βάζουν το κεφάλι να πολεμά το σώμα μας (Scheurmann, 2021, σ.132).

Ο λευκός άνθρωπος, ο Παπαλάνγκι όπως τον αποκαλεί ο φύλαρχος του νησιού, είναι υπερήφανος για το «πνεύμα» του, σαν τον πολεμιστή που νίκησε κάποιον εχθρό. Αντιμετωπίζει τους πρωτόγονους λαούς με υπεροψία και οίκτο γιατί θεωρεί πως δεν ασκούνται στη «γνώση», έτσι όπως έχει εκπαιδευτεί να την αντιλαμβάνεται.

Η σκέψη του λευκού ανθρώπου έχει γίνει καταναγκασμός. Πρέπει συνεχώς να σκέφτεται και μοιάζει σα να ζει μόνο με το κεφάλι του, ενώ όλες του οι άλλες αισθήσεις βρίσκονται σε βαθύ ύπνο. Το πνεύμα του έξυπνου σαμοανού, αντιθέτως, κατοικεί σε όλα τα μέλη του σώματός του. Καθώς απλώνει το σώμα του στο ζεστό φως αφήνει το δέρμα και τα μέλη του να σκεφτούν από μόνα τους. Ο Παπαλάνγκι θα σπεύσει να πει: «τι όμορφα που λάμπει ο ήλιος!» πριν επιτρέψει στο σώμα να τον απολαύσει. Οι ασταμάτητες σκέψεις του φωνάζουν σαν κακομαθημένα παιδιά, σα να είναι εξίσου πολύτιμες με τα λουλούδια, τα βουνά και τα δάση. Φέρεται σα να υπάρχει κάπου μια «θεϊκή εντολή», ότι ο άνθρωπος πρέπει να σκέφτεται πολύ.

Θλιβερή είναι η μοίρα των διανοούμενων που σκέφτονται το μακρινό μέλλον. Πώς θα είναι όταν έρθει η επόμενη αυγή; Αυτές οι σκέψεις είναι τόσο άχρηστες όσο το να θες να δεις τον ήλιο με κλειστά τα μάτια. Δε γίνεται. (Scheurmann, 2021, σ.132).

Ο φανταχτερός τίτλος «γνώση» γίνεται μια διαδικασία κομματιάσματος όλων των πραγμάτων, μέχρι που τίποτα πια άλλο να μη μπορεί να σπάσει και να κομματιαστεί.

Μοιραία, το σώμα του λευκού ανθρώπου κουράζεται από το βαρύ φορτίο και με τον καιρό μαραίνεται. Η ίδια μελαγχολία και απουσία σωματικότητας επικρατεί στην εκπαίδευσή

του. Παραφορτώνει το κεφάλι των παιδιών του με όσες σκέψεις μπορεί αυτό να χωρέσει. Είναι τόσο πολλές που δε μένει ελεύθερος χώρος και δεν περνάει καθόλου φως. Και τα παιδιά όμως του Παπαλάνγκι, είναι υποχρεωμένα από πολύ τρυφερή ηλικία, να ροκανίζουν κάθε μέρα από τα χαρτιά μια συγκεκριμένη ποσότητα σκέψεων. Όσα από αυτά αποδιώχνουν αυτές τις σκέψεις ή «τις αφήνουν να περάσουν μέσα από το μυαλό τους σα να περνούν μέσα από ένα δίχτυ», είναι και τα πιο υγιή. Το αποτέλεσμα αυτής της σύγχυσης το αποκαλούν μόρφωση (Scheuermann, σ.132).

Ο Simon Crichtley, Καθηγητής Φιλοσοφίας στο New School for Social Research της Νέας Υόρκης σε συνέντευξή του στα πλαίσια της έκδοσης του βιβλίου του *On Mysticism* (2025), υποστηρίζει πως η ορθολογική, σκεπτικιστική και μελαγχολική διάθεση που έχει επικρατήσει στη φιλοσοφία του δυτικού κόσμου διατρέχει τη διάθεση του φιλόσοφου, του δασκάλου και του μαθητή, του εκπαιδευτικού συστήματος στο σύνολό του. Η ικανότητα για αγάπη προς το αντικείμενο ενατένισης, προς το αντικείμενο διδασκαλίας, προς τον ίδιο το μαθητή, σταδιακά χάνεται. Η σύγχρονη ιδέα της φιλοσοφίας ως κριτικής, ορθολογικής και φυσιοκρατικής πρακτικής την καθιστά θεραπεινίδα της επιστήμης. Έτσι, η σύγχρονη ιδέα της φιλοσοφίας οδηγεί σε μια στενή κατανόησή της που είναι ταυτισμένη με την αναλυτική αυστηρότητα, της οποίας τις αρνητικές εκφάνσεις διαπιστώνουμε και στην εκπαίδευση. Όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει τόσο στο/ν πλατωνικό *Φαίδρο* και *Συμπόσιο* όσο ακόμη και στο αριστοτελικό έργο, η στοχαστική ζωή ήταν μια θεϊκή ζωή. Το είδος της μανικής, θεϊκής αγάπης, την οποία οι μυστικιστές κληρονόμησαν από τις πρωτόγονες φυλές, συγκαταλεγόταν στους τρόπους μάθησης. Η ικανότητα να βιώνεται η εντατική αγάπη και η έκσταση ήταν το αποκορύφωμα της γνωστικής διαδικασίας, ήταν μέρος του ίδιου του πολιτισμού. Πολύ μακριά από την ιδέα αυτή βρίσκεται η σημερινή στεγνή διδασκαλία στις σχολικές τάξεις και στα ακαδημαϊκά περιβάλλοντα.

Ο δάσκαλος Jiddu Krishnamurti (1895-1986) τη διδασκαλία τη σκέφτεται αλλιώς. Σε μια σειρά συζητήσεων με τον φυσικό David Bohm (1917-1992) στο Brockwood park (1983) υποστηρίζει ότι ο διαλογισμός ως ασυνείδητη διαδικασία κι όχι ως διαδικασία συμμόρφωσης σε μοτίβα, μπορεί να αλλάξει τις δομές και τις συνάψεις του ανθρώπινου εγκεφάλου. Δεν είναι όμως εύκολο το να επικοινωνήσει κανείς την προ-συνειδητή εμπειρία του. Όπως εξηγεί ο ίδιος, ο συνειδητός διαλογισμός ταυτίζεται με την εξαρτημένη μάθηση και τον έλεγχο της σκέψης κι όχι με την ελευθερία. Μονάχα όταν δεν υπάρχει παρέμβαση από την κίνηση της σκέψης, που

είναι πάντοτε φορτισμένη με την άμεση γνώση ενός προβλήματος, ενός ανθρώπινου συμπλέγματος του εαυτού, μονάχα τότε μπορεί να υπάρξει οικουμενική αντίληψη, συμπόνια, αγάπη κι επαφή με το συμπαντικό νου.

3.2 Χαρά και πόνος

Το αγαπητό κτήνος άνθρωπος
φαίνεται πως χάνει πάντα την καλή του διάθεση
όταν σκέπτεται καλά: γίνεται σοβαρό!
Κι όπου υπάρχει γέλιο και χαρά,
εκεί το σκέπτεσθαι δεν αξίζει τίποτε.
Αυτή είναι η προκατάληψη αυτού του σοβαρού κτήνους
εναντίον κάθε χαρούμενης επιστήμης.
Να δείξουμε ότι αυτό είναι προκατάληψη!
(Nietzsche, 2004, §318, σ.191)

Ο ανθρώπινος πόνος δε μπορεί να τελειώσει με τη σκέψη γιατί αυτή τον δημιουργήσε, τονίζει ο Ινδός φιλόσοφος και δάσκαλος Jiddu Krishnamurti στη σειρά συζητήσεων με τον Αμερικανό θεωρητικό φυσικό David Bohm που αναφέραμε πιο πάνω. Σταθερά αμφιβάλλει για την ιδέα πως η σκέψη μπορεί να επιφέρει αλλαγή από μόνη της, παρ'όλο που όλα όσα έχει κάνει η ανθρωπότητα βασίζονται σε αυτήν. Υποστηρίζει πως δεν μπορούμε να κάνουμε τίποτα για το μέλλον της ανθρωπότητας από τη συνήθη προσέγγιση. Το παλιό εργαλείο που είναι η σκέψη έχει φθαρεί. Ο Krishnamurti πιστεύει στη δύναμη της αυθεντικής νοημοσύνης, που συνδέεται με την έννοια του παγκόσμιου νου και της διορατικότητας. Η επίγνωση και η στροφή της προσοχής του ανθρώπου σε αυτά τα ανώτερα είδη ευφυΐας, θα συντελέσουν στο να αλλάξουν οι χημικές δομές που κρατούν το μυαλό μας παγιδευμένο στον πόνο. Η δραστηριότητα της ανθρώπινης σκέψης συνολικά έχει δημιουργήσει ένα τρομερό χάος. Το νέο εργαλείο για να σταματήσει η αναταραχή δεν είναι άλλο από μια νέα, ενορατική, ποιητική φιλοσοφία, επιστήμη κι εκπαίδευση που θα ανοίξει νέους δρόμους και τρόπους σκέψης.

Ο Friedrich Nietzsche, στο έργο *Χαρούμενη Επιστήμη* (1882/2004) εκφράζει την πεποίθηση πως σε στιγμές πνευματικής αδυναμίας, μετά από δοκιμασίες, ο άνθρωπος θα θέσει νέα, καθαρότερα όρια στη μέχρι τώρα φιλοσοφία. Αντιστρέφει λοιπόν, το επιχείρημα του φύλαρχου των Τουαβί, χωρίς να διαφωνεί μαζί του: Η ίδια η ασθένεια του φιλοσόφου, το

βάσανό του, αποζητά κάποτε θεραπεία: εμπνέει και σπρώχνει, από καιρού εις καιρόν, το πνεύμα προς τον ήλιο, την ηρεμία, τη γλυκύτητα, την καρτερία και την ανακούφιση. Ο πόνος, όπως και πολλά συναισθήματα που μαθαίνουμε να απωθούμε, γίνονται δάσκαλοι της «μεγάλης υποψίας». Ο Nietzsche περιμένει έναν «φιλόσοφο-γιατρό-φυσιολόγο» (Ioan, 2019· Brown, 2004,) που θα εξετάσει την υγεία, το μέλλον, την ανάπτυξη, τη δύναμη και τη ζωή ενός λαού, εποχής, φυλής ή της ανθρωπότητας συνολικά. Οι έμπειροι και «καμένοι» από τη ζωή άνθρωποι, γνωρίζουν πως η αλήθεια είναι πολυδιάστατη και η ίδια η φύση καλύπτεται πίσω από αινίγματα και πολύχρωμες αβεβαιότητες (Nietzsche, 2004, §2, σ.15).

Μέσα σε μια ευφορική και χαρούμενη διαδικασία γνώσης, η σοφία θα συνδεθεί με το γέλιο κι έτσι θα γεννηθεί η χαρούμενη επιστήμη. Θίγοντας το ζήτημα των σκοπών της σύγχρονης φιλοσοφικής κι επιστημονικής εκπαίδευσης ο Nietzsche αποκαλεί τους φιλόσοφους, ίσως με έναν ελαφρώς ειρωνικό τόνο, «δασκάλους του σκοπού της ενθαδικής ύπαρξης» κι επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει την έννοια του ενστίκτου. Αντιτίθεται στη θεωρία της ενστικτώδους ενόρμησης της διατήρησης του είδους που μεταμφιέζεται ως λογική και πάθος του πνεύματος. Η ενστικτώδης φύση συχνά αγγίζει τα όρια του παρά-λογου, όταν όμως αλλοιωθεί με φιλοσοφικές και ηθικές διδασκαλίες, ρητορική κι επιχειρηματολογία, θα απωλέσει τη βιολογική της ορμή και δύναμη.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο άνθρωπος έχοντας ενσωματώσει την αναγκαιότητα ενός «λόγου» για την ύπαρξη, αναζητά χιμαιρικά και αδιάκοπα νέους δασκάλους επιβίωσης και πίστης στους οποίους θα αφεθεί. Αποτρέπεται από την εγγενή πρωτόγονη περιέργεια και την αυθεντική χαρά της εμπειρικής ανακάλυψης. Η αβεβαιότητα της ύπαρξης προκαλεί το φόβο και μια ιδέα-καταφύγιο πως κάθε τι που διατηρεί το είδος είναι καλό, ενώ καθετί που το βλάπτει κακό. Μέσα στην ασυμφωνία και πολυσημία της ύπαρξης δεν επιθυμούμε να ρωτήσουμε, παύουμε να εκφράζουμε και να διαθέτουμε αυθεντική περιέργεια.

Αυτά τα «απαγορευμένα» στοιχεία και αισθήματα όμως, είναι αυτά που κατά τον Nietzsche διαμορφώνουν τον άνθρωπο. Τολμώντας να προκαλέσει μια απότομη μεταστροφή της σκέψης στον αναγνώστη, ο φιλόσοφος αντιπροτείνει ως ανώτερες στιγμές του πνεύματος εκείνες που μπορούν να λάμψουν όταν το λογικό σταματάει να λειτουργεί. Στην ιδέα της συνείδησης ως σταθερού κι αιώνιου πυρήνα κι ενότητας του ανθρώπινου οργανισμού, αντιπροτείνει ένα άνοιγμά της. Η κίνηση αυτή οπωσδήποτε θα προκαλέσει πόνο, καθώς θα σπάνε οι πλάνες που έχουν ενσωματωθεί. Επιτρέποντας στη γνώση να εμφανιστεί ως «ο μεγάλος κομιστής πόνου»,

τότε σύντομα εμφανίζεται και η αντίθετη δύναμή της: «να κάνει να λάμπουν νέοι αστρικοί κόσμοι χαράς» (Nietzsche, 2004, §3, σ17 , §1, σ.38).

Η σύγχρονη εκπαίδευση καθιερωμένη ως «λειτουργία ρύθμισης» του ατόμου μέσω θελγήτρων και οφελών, αμβλύνει τις ανθρώπινες αισθήσεις. Μοιραία εκείνες, γίνονται νωθρές, απαθείς κι εναντιώνονται σε καινούργια ερεθίσματα. Για τον στοχαστή, το δάσκαλο, το μαθητή, οι ενέργειες προς τη γνώση θα έπρεπε να είναι δοκιμές κι ερωτήσεις. Κάθε οδυνηρή αποτυχία μα και κάθε αποκαλυπτική επιτυχία στο δρόμο αυτόν, δεν είναι τίποτε άλλο παρά απαντήσεις» (Nietzsche, 2004, §2 σ.15, §4, σ.19, §1 πρώτο βιβλίο, σ. 38, §21, σ.57).

3.3 Η θεραπεία της Τέχνης

Ανακάλυψα για μένα πως το ανθρώπινο και το ζωικό παρελθόν,
και μάλιστα ολόκληρη η προϊστορία και η ιστορία κάθε αισθητού όντος,
συνεχίζουν μέσα μου να γράφουν ποίηση, να αγαπούν ,
να μισούν και να συμπεραίνουν.
Nietzsche, 2004, §54, σ.78.

Μια από τις μεγάλες ανθρώπινες αυταπάτες είναι πως ο σύγχρονος άνθρωπος αντιλαμβάνεται τη φύση του ως θεωρησιακή, παρακολουθώντας τη ζωή σαν ένα μεγάλο οπτικοακουστικό θέαμα. Στην πραγματικότητα ο αληθινός ποιητής αυτής της ζωής είναι ο ίδιος. Ο Nietzsche, επιστρέφοντας στις εποχές που τα όνειρα ήταν δρόμοι για τη γνώση, δε διαχωρίζει τον ονειρευτή από τον άνθρωπο της γνώσης. Εντάσσοντας τον εαυτό του στους «τελετάρχες της ενθαδικής ύπαρξης» (σ.ακριβώς), προτείνει μια αλληλεπίδραση όλων των γνώσεων ως το ύψιστο μέσο για να παραταθεί η διάρκεια του ονείρου. Αυτό που πραγματικά μας περιγράφει είναι ένας καλλιτέχνης-φιλόσοφος-δάσκαλος-μάγος-θεραπευτής, που «χορεύει», τραγουδάει, χρωματίζει τη γνώση βρισκόμενος σε μια διαρκή εκστατική ενατένιση:

Η άγρια ομορφιά της ανορθολογικότητας της ποίησης, η επιθυμία του ανθρώπου να απαλλαγεί από το ωφέλιμο, τον ανύψωσε και του ενέπνευσε την ηθικότητα και την Τέχνη! (Nietzsche, 2004 §84, σσ.96-99)

Η ρυθμική, η ποιητική διάσταση της σκέψης, οι τέχνες, η «λατρεία του αναληθούς» είναι τρόποι κατανόησης της ζωής. Το μάτι και το μυαλό θέλουν να συνεχίσουν το οποιοδήποτε σχήμα και να το ολοκληρώσουν με τη φαντασία να σχεδιάζουν μια μισοτελειωμένη εικόνα. Η αιώνιά μας ατέλεια, η θνητότητα, γίνεται άλλοτε «θεά», άλλοτε κωμωδία, άλλοτε τρέλα κι άλλοτε ρυθμός:

Οι Τέχνες, ως τρόπος ζωτικής ονειροπόλησης, μας μαθαίνουν να ξεμακραίνουμε από τα πράγματα ώπου να μη βλέπουμε λεπτομέρειες ή να τα βλέπουμε αποσπασματικά κι άλλοτε να τα τοποθετούμε και να τα βλέπουμε μόνο σε προοπτική ή μέσα από ένα χρωματιστό γυαλί, στο φως του ηλιοβασιλέματος, να τους προσδίδουμε υφή και διαφάνεια. Οι τέχνες μας μαθαίνουν να είμαστε οι ποιητές της ζωής μας πρωτίστως στα πιο μικρά και καθημερινά πράγματα. (Nietzsche, 2004 §107, σσ.118-121)

Ωστόσο, είμαστε ακόμη μακριά από το να δούμε τις καλλιτεχνικές δυνάμεις και την πρακτική σοφία της ζωής να ενώνονται με την επιστημονική σκέψη για να σχηματίσουν ένα ανώτερο οργανικό σύστημα σε σχέση με το οποίο οι λόγιοι, οι γιατροί, οι καλλιτέχνες και οι νομοθέτες, όπως τους ξέρουμε σήμερα, θα έμοιαζαν γραφικοί.

Εμείς συνηθίζουμε να σκεφτόμαστε έξω, στον ελεύθερο αέρα, καθώς περπατάμε, πηδούμε, σκαρφαλώνουμε, χορεύουμε, κατά προτίμηση σε μοναχικά βουνά ή κάπου κοντά στη θάλασσα, όπου ακόμα και οι δρόμοι γίνονται στοχαστικοί. Οι πρώτες μας ερωτήσεις για την αξία ενός ανθρώπου, ενός βιβλίου, η μιας μουσικής σύνθεσης είναι: Μπορεί να βαδίζει; Ακόμα περισσότερο, μπορεί να χορέψει; (Nietzsche, 2004 §84, σσ.96-99, §107, σσ.118-121, §112, σ.127, §299, σσ.180-182).

3.4. Η πλάνη της Επιστήμης

Ερμηνεύουμε λάθος τον κόσμο
και νομίζουμε ότι μας εξαπατά.

Tagore, 1916/2010 §75

Ο Krishnamurti στη συζήτησή του με τον Bohm (1983) υποστηρίζει ότι μεγάλο μέρος της εγκεφαλικής δραστηριότητας λειτουργεί σαν ένας υπολογιστής που συγκρατεί στοιχεία στη μνήμη του. Το μυαλό είναι προγραμματισμένο, φτιαγμένο για να συμμορφώνεται με ένα

συγκεκριμένο μοτίβο, να ζει εξ ολοκλήρου με το παρελθόν, τροποποιώντας αέναα το «λογισμικό» του σύμφωνα με τα εκάστοτε παροντικά δεδομένα. Συνεπώς η σκέψη, η εμπειρία και η γνώση είναι σε μεγάλο βαθμό περιορισμένες: Η δομή της ψυχής γίνεται η κίνηση της σκέψης στο χρόνο. Παγιδευμένοι λοιπόν στο γίνεσθαι, αν και επιθυμούμε να γίνουμε καλύτεροι, μάλλον επαναλαμβάνουμε μια αυταπάτη, ανακυκλώνοντας τις ψευδαισθήσεις μας.

Αλλά και ο Nietzsche (2004) στη *Χαρούμενη Επιστήμη* τονίζει πως στην πραγματικότητα βρισκόμαστε μπροστά σε ένα «συνεχές από το οποίο απομονώνουμε λίγα κομμάτια» (§37,σ.68). Αντιλαμβανόμαστε, δηλαδή, την κίνηση μόνο με τη μορφή μεμονωμένων σημείων και συνεπώς δεν την βλέπουμε πραγματικά απλώς τη συνάγουμε. Ένας νους που θα μπορούσε να δει την αιτία και το αποτέλεσμα ως συνεχές κι όχι ως μια αυθαίρετη διαίρεση και διάσπαση, με άλλα λόγια «τη ροή των συμβάντων», θα απέρριπτε την έννοια της αιτίας και του αποτελέσματος, θα αρνιόταν κάθε εξάρτηση από όρους. Με μια διαυγή ματιά, ο Nietzsche προχωράει σε μια απομυθοποίηση της επιστήμης εντοπίζοντας τρεις βασικές πλάνες που την καθόρισαν στην εποχή του και που την ορίζουν μέχρι και σήμερα :

α) Φιλοσοφώ, με την ελπίδα πως θα κατανοήσω την καλοσύνη του Θεού

β) Πιστεύω άκριτα στον ενδότερο δεσμό γνώσης, ηθικής γνώσης κι ευτυχίας

γ) Είμαι πεπεισμένος πως οι κακές ενορμήσεις του ανθρώπου δεν μετέχουν στην επιστήμη κι ότι, εν τέλει, η επιστήμη είναι ανιδιοτελής, αυτάρκης, θεϊκή. (Nietzsche, 2004, §110, σ.124)

Οι φιλόσοφοι, οι δάσκαλοι και οι επιστήμονες του μέλλοντος, καλούνται να αντισταθούν στην καλπάζουσα μηχανιστική αντίληψη του κόσμου που βασίζεται στην πλάνη του «σκοπού του σύμπαντος». Και το ερώτημα που πλέον τίθεται με τρόπο emphatic από τον ίδιο τον φιλόσοφο είναι το εξής:

Πότε θα αποθεοποιήσουμε εντελώς τη φύση; Πότε θα έχουμε το δικαίωμα να αρχίσουμε να φυσικοποιούμε εμάς τους ανθρώπους μέσω μιας φύσης καθαρής, μιας φύσης που έχει ανακαλυφθεί εκ νέου , που έχει απελευθερωθεί εκ νέου; (Nietzsche, 2004, §110, σ.124).

3.5 Έρως και μεταβίβαση

Do you feel what I feel, see what I see?

Hear what I hear?

There is a line you must draw

Between your dream world and reality?

Do you live my life or share the breath I breathe?

(DEATH - "The Philosopher" remixed from the album

Individual Thought Patterns,

<https://www.youtube.com/watch?v=8256VJ4hkJU>, ανάκτηση 13/5/26)

Ο Έρωτας παρέχει τη δυναμική ορμή που οδηγεί
την ψυχή στο να αναζητεί μια ικανοποίηση
που υπερβαίνει τη γήινη εμπειρία.

Καλύπτει ολόκληρη την έκταση της ανθρώπινης προσωπικότητας
και δημιουργεί τη μοναδική εμπειρική γέφυρα μεταξύ του ανθρώπου
όπως είναι και όπως μπορεί να ναι (Dodds, 1978, σ.180)

Σύμφωνα με τον Ιταλό ψυχίατρο Massimo Recalcatti (2011) κάθε αληθινή διδασκαλία που κινεί την αγάπη είναι ικανή να δημιουργήσει την παραφορά στην οποία συνίσταται το φαινόμενο που στην ψυχανάλυση ονομάζεται «μεταβίβαση». Στον αντίποδα της παλινδρόμησης που καταργεί την κριτική σκέψη, είναι μια κίνηση αποχωρισμού από το εγνωσμένο κι αποτελεί πρωτόγνωρο άνοιγμα προς το καινούργιο. Έτσι, η ερωτική διάσταση της διδασκαλίας βασίζεται στην αγάπη για τη γνώση, την αγάπη για μια έλλειψη που προκαλεί την επιθυμία.

Ωστόσο, το σύγχρονο εκπαιδευτικό σύστημα της υποχρεωτικότητας καταστέλλει την επιθυμία για γνώση και ακυρώνει τόσο τη σωματική ενόρμηση όσο και εκείνη τη διάσταση της μάθησης που θέλει τη γνώση ως «ερωτικό» σώμα-σήμα που θέλει να αγαπηθεί. Όταν μάλιστα η γνώση εννοηθεί ως αντικείμενο του πόθου, τότε είναι που μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι και η σχέση μεταξύ δασκάλου και μαθητή μπορεί να αποκτήσει μιαν ά-λογη και εκστατική διάσταση, αναβαθμίζοντας έτσι και το διακύβευμα της εμπιστοσύνης που θα πρέπει να αναπτυχθεί

ανάμεσα στον δάσκαλο και τον μαθητή. Και για να γίνω εδώ ακόμη περισσότερο σαφής, αυτό που θέλω να πω είναι ότι σε μια τέτοια σχέση, αν και δεν υπάρχει κάποιο ασφαλές προδιαγεγραμμένο μέλλον, υπάρχει ένα ασφαλές παρόν, αυτό της χαράς και της απόλαυσης της μάθησης. Γράφει ο Dewey στο *Εμπειρία και Εκπαίδευση* σχετικά με αυτό:

Το ιδανικό της αξιοποίησης του παρόντος μόνο και μόνο για την προπαρασκευή του μέλλοντος εμπεριέχει μιαν αντίφαση. Παραλείπει και ίσως αποκλείει τις ίδιες τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ένα άτομο μπορεί να ετοιμαστεί για το μέλλον του. Ζούμε πάντα στον παρόντα χρόνο και όχι σε κάποιον άλλο, και μονάχα εξάγοντας κάθε στιγμή το πλήρες νόημα κάθε παρούσας εμπειρίας μας προετοιμαζόμαστε για να κάνουμε το ίδιο πράγμα στο μέλλον. Αυτή είναι και η μόνη έννοια της προπαρασκευής που παρουσιάζει κάποια χρησιμότητα. (Dewey, 1938, σ.51)

Ο δρόμος σε μια τέτοια μαθησιακή διαδικασία παραμένει ανοικτός για τον διδάσκοντα και τον διδασκόμενο και η ίδια διαδικασία γίνεται η πραγματική μάθηση: Η μάθηση της απόλαυσης της ανάγνωσης, της γραφής, της συλλογικής δράσης, της συνάντησης και του παιχνιδιού. Εκεί, λοιπόν, που ξεδιπλώνεται και να πραγματώνεται η ανθρώπινη επιθυμία, ο έρωτας για τη γνώση, αποδυναμώνονται τα γνωρίσματα που καθιστούν τη ζωή μας βάνανυση: ο απαθής πραγματισμός, ο κυνισμός και ο ναρκισσισμός. Μια επαναμάγευση της πραγματικότητας συντελείται, καθημερινά.

3.5 Κένωση και σιωπή

Οι ζωγράφοι γνωρίζουν καλά πως το κενό του λευκού καμβά δεν είναι ποτέ κενό. Αντιθέτως, είναι γεμάτο από παγιωμένες γνώσεις, έργα, λόγια, στερεότυπα, παρελθόν. Για να καταστεί δυνατή η πράξη της δημιουργίας είναι αναγκαία η κένωση της πληρότητας. Όπως εξηγεί ο Recalcatti (2011, σσ. 62-73), η κένωση εμφανίζεται ως μηδενισμός, διακοπή, κενό, λήθη και σιωπή. Από τα σπλάχνα της θα γεννηθεί μια πραγματικά καινούργια κίνηση. Εδώ πλέον η γνώση γίνεται κατανοητή ως απουσία, κενό, ρήγμα απαραίτητο να διαφυλάσσεται, ώστε να καταστεί δυνατή η μετάδοσή της και το άνοιγμα στο άγνωστο Άλλο, που αποτελεί το αντικείμενο της. Ο σεβασμός της σιωπής στην εκπαίδευση είναι, ταυτόχρονα, κάλεσμα για σεβασμό στον εαυτό, την ετερότητα, την ταπεινότητα. Είναι μια δύναμη ανεξάρτητη που συνδέεται με το πνεύμα και το λόγο και διαποτίζει κάθε διάσταση της ζωής. Μπορεί να πει κάτι απλώς αφήνοντάς το ανείπωτο. Σπάνια δίνουμε είτε στον εαυτό μας είτε στους μαθητές μας την ευκαιρία να σιωπήσουν. Η δυτική κουλτούρα φοβάται τη σιωπή που μοιάζει πολύ περίεργη αρχαϊκή κι

αμήχανη, καθώς δεν έχει θέση σε μια κατ'εξοχήν εξομολογητική κουλτούρα (Dauenhauer, 1980).

Η αξία της σιωπής, ωστόσο, συναντάται στις παραδόσεις τόσο του Δυτικού όσο και του Ανατολικού μυστικισμού, απλώς λειτουργεί αρκετά διαφορετικά. Στη δυτική μυστικιστική παράδοση (π.χ. Martin Heidegger, Maurice Merleau Ponty και Ludwig Wittgenstein) η σιωπή είναι μια προσπάθεια αντιμετώπισης του παράδοξου και υποδηλώνει το δέος μπροστά στο υπερβατικό, ενώ στην ανατολική (π.χ. του Βούδα) πρόκειται για μιαν οντολογική σιωπή, τη σιωπή της ύπαρξης ή της ίδιας της ζωής (Zembylas & Michaelides, 2004, σσ.196-199).

Έτσι, όταν προσεγγίζουμε την κένωση και την σιωπή ως μέσα παιδαγωγικά στην πραγματικότητα αυτό που επιθυμούμε είναι οι δάσκαλοι και οι μαθητές να ευαισθητοποιηθούν στο «εδώ και τώρα» και να αναστοχαστούν το φαινόμενο της γνώσης. Συνεπώς, η μυστικιστική κένωση και σιωπή μπορεί

α) να είναι ένας τρόπος για να εξερευνήσουμε τον εσωτερικό εαυτό και να αναπτυχθούμε,

β) να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε σκέψεις, ιδέες, συναισθήματα και πράξεις, και

γ) να χρησιμοποιηθεί για να υποδείξει ένα συγκεκριμένο είδος άρρητης κατανόησης ενός συναισθήματος, φέρνοντάς μας πιο κοντά στους άλλους και σηματοδοτώντας την ηθική μας ευθύνη απέναντί τους.

Κατά τη μυστικιστική αυτή διαδικασία η συνάντηση με τον Άλλο συνιστά μια ακόμα σχέση με το άγνωστο μυστήριο (Levinas, 1969 και 1985). Έτσι, μια παιδαγωγική φιλοσοφία της σιωπής μπορεί να καταστήσει τη μαθησιακή διαδικασία πράξη ενσυναισθητική και συμπονετική, αλληλέγγυα απέναντι σε ό,τι δεν μπορεί να εκφραστεί ρητά, ενώ οι σιωπές και οι ενοράσεις -ως εκπλήξεις και «μαγικές» ασυνέχειες, αλλά και οι εμπειρίες πέρα από τη γλώσσα-- μπορούν να αναγνωριστούν ως βασικά στοιχεία του μυστικισμού, που ευνοούν την ίδια την μυστικιστική πράξη της δημιουργίας (Ζεμπύλας, Μιχαηλίδης, 2004, σσ. 209-210).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Ο μυστικισμός του κοσμοπολιτισμού ως λόγος ελευθερίας:

Η περίπτωση του Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ

4.1 Cosmopolis

Άγαπούσαν τὰ τραγούδια, τὰ ὄργανα.

Ὁ Δερβίσης δὲν ἔπινε κρασί, ἔπινε μαστίχαν.

Δερβισάδες ἦσαν κι αὐτοί.

Τοῦ εἶπαν νὰ τραγουδήσῃ. Ἐτραγούδησε. Τοῦ εἶπαν νὰ παίξῃ τὸ νάϊ. Ἐπαιξε.

Δὲν τοὺς ἤρεσε. Ὡ, αὐτὸς δὲν ἦτον ἀμανές. Δὲν ἦτον, ὅπως τὸν ἤξευραν αὐτοί.

Ἀλλ' ὁ Δερβίσης τοὺς ἔλεγε τὸν καθ' αὐτὸ ἀμανέν.

(Παπαδιαμάντης, 1896/1994, *Ο ξεπεσμένος Δερβίσης*, σ.143)

Ο όρος «κοσμόπολις» σημαίνει την αρμονική σχέση της γης με τη φυσική τάξη του σύμπαντος και την αρμονική σχέση της πόλης με την ανθρώπινη κοινωνία (Featherstone, 2002). Η στενή ωστόσο ερμηνεία του όρου που συνήθως συναντάμε και δυστυχώς έχει καθιερωθεί, ταυτίζεται με την έννοια της «κοσμοπολίτικης εμπειρίας» μιας παγκόσμιας ελίτ και υπονοεί «ταξίδι» ή «επαφή με ξένη κουλτούρα» σαν καταναλωτικό είδος. Η αληθινή ωστόσο σημασία των όρων «κοσμόπολις» και «κοσμοπολιτισμός» είναι τελείως διαφορετική, καθώς με αυτούς εννοείται ουσιαστικά η ηθική και συναισθηματική σχέση μας με το έτερο (τη σχέση μας με τους άλλους ανθρώπους, τα άλλα έθνη, τους άλλους πολιτισμούς κ.λπ.) (Papastephanou, 2015). Συνεπώς, ο αυθεντικός κοσμοπολιτισμός είναι άμεσα συνυφασμένος με τη διατήρηση ενός ανοιχτού κόσμου.

Κάποιες δικές μου σκέψεις:

Η δυτική νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα με όχημα την επιστημονική και βιομηχανική πρόοδο και τον καπιταλισμό, επιβλήθηκαν με σαρωτικό τρόπο στις ισορροπίες του «παλαιού κόσμου». Η επιστήμη και η τεχνολογία, ανεβασμένες στο υψηλότερο βάθρο των ανθρώπινων κατορθωμάτων, επιδιώκουν να ρυθμίζουν και να κυριαρχούν στη φύση και την

κοινωνία των ανθρώπων. Δεν υπάρχει χώρος για φιλοξενία, ούτε χρόνος για αποδοχή. Οι λέξεις που την αντικαθιστούν είναι «αρπαγή» και «χρήση».

Και ο Τουφάυλ, όμως, εννιακόσια χρόνια πριν, νιώθοντας το ίδιο υπαρξιακό κενό με αυτό του νεωτερικού και μετανεωτερικού ανθρώπου, αλλά και με τη δύναμη του λόγιου μυστικιστή γράφει την ιστορία ενός ερημίτη-κοσμοπολίτη, απαλλαγμένου από τα περιοριστικά δεσμά ενός εγωιστικού εαυτού. Ωστόσο, και αυτός παραμένει τελικά δύσπιστος για το κατά πόσο μπορεί να πραγματοποιηθεί το όραμα μιας κοσμοπολίτικης κοινωνίας. Ο Χάου κατά τη σύντομη διαμονή του στο γειτονικό κατοικημένο νησί, αν και έχει την πρόθεση να φωτίσει με την παρουσία του τους ανθρώπους, διαπιστώνει τη ματαιότητα της προσπάθειας κι επιστρέφει στην πρότερη μοναχική του κατάσταση και στην μυστικιστική του σχέση με τον Θεό.

Ο Χάου ανακαλύπτει την ευτυχία και τη φώτιση σε μια ζωή σε αρμονία με τη φύση αντί για μια ζωή που ρυθμίζεται από την αποκαλυφθείσα θρησκεία, κοινωνικές συμβάσεις, τεχνολογικά ή επιστημονικά επιτεύγματα. Η γνώση που προσπαθεί να επικοινωνήσει αποδεικνύεται ότι είναι σχεδόν αδύνατο να εφαρμοστεί από την πλειοψηφία των ανθρώπων, δεν είναι καν επιθυμητή για τις ανθρώπινες κοινωνίες. Η αυθεντική οικουμενικότητα του όρου: «πολίτης του κόσμου», έρχεται σε σύγκρουση με τις έννοιες: φυλή, έθνος, ανθρώπινος νόμος, θρησκευτικό έθιμο, συνήθεια, συμφέρον, πρόοδος (Habib, 2011).

4.2 Rabitranath Tagore: Ο ποιητής του κόσμου

Η ζωή και το έργο του Ινδού φιλόσοφου, παιδαγωγού, ποιητή, ζωγράφου, συγγραφέα και νομπελίστα Rambitranath Tagore (1861-1941) αποκαθιστά την πίστη μας στη δυνατότητα αξιοποίησης του κοσμοπολίτικου ιδεώδους. Έτσι, ενώ ο Χάου, ο ήρωας του Τουφάυλ δείχνει να αποτυγχάνει να εμπνεύσει τους ανθρώπους, φαίνεται πως η σκέψη του και η στάση ζωής του παραμένουν ζωντανές και ως «θερμασμένη μάζα» αναγεννιέται στην Ινδική αποικία της Βρετανικής αυτοκρατορίας του 20^{ου} αιώνα. Στο πρόσωπο του Ταγκόρ ενσαρκώνεται εκ νέου η ιδέα του κοσμοπολιτισμού, τόσο σε ό,τι αφορά την ηθική του και συναισθηματική διάσταση όσο και την πραγματολογική. Στη δική του περίπτωση η διάκριση ανάμεσα στη μυστικιστική και στην ορθολογιστική αναζήτηση της αλήθειας αίρεται και τα δύο συνομιλούν μέσα από την τέχνη, τη γλώσσα, αλλά και κοινοτικές πρακτικές. Πρόκειται ίσως για την πιο αξιοσημείωτη προσπάθεια που έκανε ποτέ ποιητής για να αναζωογονήσει έναν εθνικό πολιτισμό μέσω της

εκπαίδευσης, την εποχή που η Ινδία παλεύει να ανεξαρτητοποιηθεί από τη βρετανική ηγεμονία και να οργανωθεί εκ νέου.

Όπως εξηγεί ο Chandler (1992), ο Ταγκόρ εξέλαβε την εκπαίδευση ως διαδικασία κένωσης του Εαυτού από τη στείρα γνώση και τις περιοριστικές εθνικιστικές προκαταλήψεις μέσω της σιωπής και της ακρόασης της φύσης και του κόσμου. Γράφει χαρακτηριστικά: «Η αληθινή γνώση δεν μαθαίνεται από βιβλία, αλλά από την καρδιά του κόσμου» (Aronson, 1961, σ.388). Είναι μια προτροπή προς τη φυσική και βιωματική γνώση, μια εφαρμογή του μυστικισμού στην πράξη. Έτσι ο Ταγκόρ, εμπνευσμένος από τις Βέδες και το νεοπλατωνισμό, κι εννοώντας την τέχνη ως γέφυρα προσωρινής άρσης του εγωιστικού Εαυτού προτείνει μια καινούργια και συνάμα παλαιά αγωγή της ανθρωπότητας, κατά την οποία η γνώση δεν εννοείται ως πληροφόρηση αλλά ως το αποτέλεσμα της επίγνωσης του Ανώτερου Εαυτού: ενός Εαυτού μη ατομικιστικού, ανοιχτού αλλά συνάμα κι έρριζου (Chandler, 1992).

Κάθε νους που έχει ωριμάσει στην ατμόσφαιρα μιας βαθιάς γνώσης της χώρας του και των σκέψεων που έχουν παραχθεί στη γη του πρέπει να είναι έτοιμος να δεχτεί και να αφομοιώσει άλλους πολιτισμούς. Μαθαίνουμε να σεβόμαστε όλες τις διαφορές στον άνθρωπο, έχουμε συνείδηση της «ενότητάς» μας. Γνωρίζουμε ότι η τελειότητα της ενότητας δεν βρίσκεται στην ομοιομορφία, αλλά στην «αρμονία», στη δημιουργική ενότητα. Γράφει ο Ταγκόρ (1928) σε ένα φίλο:

Οτιδήποτε κατανοούμε και απολαμβάνουμε στα ανθρώπινα επιτεύγματα αμέσως γίνεται δικό μας, ανεξαιρέτως του γεγονότος ότι μπορεί να έχουν τη δική τους προέλευση. Είμαι περήφανος για το ότι είμαι άνθρωπος, όταν μπορώ να αναγνωρίσω τους ποιητές και τους καλλιτέχνες άλλων χωρών ως δικούς μου. (σ.136)

Έτσι, ο φαινομενικά θρυμματισμένος κόσμος της καθημερινής γνώσης στην ουσία του είναι κοινός κι ενικός, γεγονός που τον καθιστά βασικό συστατικό της κοσμοπολίτικης εκπαίδευσης για την Ειρήνη. Στην ομιλία που ο Ινδός ποιητής εκφώνησε με την ευκαιρία της βράβευσής του με το Νόμπελ Λογοτεχνίας το 1913 για την ποιητική του συλλογή *Αυρικές Προσφορές* (1913) είπε:

Όταν φύγω από αυτό τον κόσμο, ας είναι αυτός ο αποχαιρετιστήριος λόγος μου, ότι αυτό που έχω δει είναι μεγαλειώδες [...] Σε αυτό το θέατρο των άπειρων μορφών ήμουν κι

εγώ παρών και είδα σε αυτό αυτόν που είναι άμορφος. Όλο μου το σώμα και τα άκρα έχουν συγκινηθεί με το άγγιγμά του που είναι πέρα από την αφή. Και αν το τέλος έρθει τώρα, ας έρθει — ας είναι αυτός ο αποχαιρετιστήριος λόγος μου (<https://www.youtube.com/watch?v=tt5wtkos38M>, ανάκτηση 30/5/26)

Ο Ταγκόρ με το έργο και τη ζωή του αυτό που μας διδάσκει είναι τον τρόπο της επαφής με την κοσμική συνείδηση και της επίτευξης της πληρότητας μέσω της «συμπάθειας», ενός όρου με στωική προέλευση και που υπαινίσσεται την ικανότητα οποιουδήποτε ανθρώπου να προσαρμόζεται με επιτυχία στο φυσικό ή κοινωνικό του περιβάλλον (Edelstein, 2002).

Συμπάθεια

Αν ήμουν ένα κουταβάκι κι όχι το μωρό σου,
αγαπημένη μου μητέρα,
θα μου έλεγες «όχι» αν προσπαθούσα
να φάω απ' το πιάτο σου;
Θα με έδιωχνες λέγοντας «Φύγε από δω, χαζό κουτάβι»;
Γι' αυτό, άσε με, μητέρα, άσε με!
Δεν θα ξανάρθω όταν με φωνάζεις,
ούτε θα σ' αφήσω να με ταΐζεις πια.

Αν ήμουν ένας μικρός πράσινος παπαγάλος
κι όχι το μωρό σου,
θα με έκλεινες σε κλουβί
για να μην πετάξω μακριά;
Γι' αυτό, άσε με, μητέρα, άσε με!
Θα τρέξω στο δάσος και δεν θα σε ξαναφήσω ποτέ
να με πάρεις αγκαλιά.

(Ταγκόρ, *Συμπάθεια*, 1913/2010α, σ.35)

Έχοντας πλήρη επίγνωση της διχασμένης συνείδησης του σύγχρονου ανθρώπου μεταξύ ενστικτώδους και νοητικού διαισθάνεται το χάος που αυτή μπορεί να προκαλέσει και κρίνει ως μοναδική θεραπεία την αρμονική συνύπαρξη των συγκρουόμενων στοιχείων στην πνευματική σύνθεση του ίδιου ανθρώπου. Γράφει ο Ταγκόρ σχετικά με το ζήτημα αυτό:

Για την τελειότητά μας πρέπει να είμαστε ζωτικά άγριοι και νοητικά πολιτισμένοι. Θα πρέπει να έχουμε το χάρισμα να είμαστε φυσικοί με τη φύση και ανθρώπινοι με τους ανθρώπους. (στο Aronson σ. 388)

Στη φιλοσοφία του Tagore συναντώνται όλοι οι δρόμοι της σκέψης που έχουν ήδη περιγραφεί στα προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας διατριβής: Η φύση ως δάσκαλος του Χάου Γιακζάν, η συμμετοχή της ψυχής στις διαδικασίες του νου κατά τον Πλωτίνο, η συλλογική αθανασία της ψυχής του Αβερρόη, η εκούσια αναδιαμόρφωση της ατομικής σκέψης σε παγκόσμιο νου του Krishnamurti, η εκστατική και χαρούμενη γνώση που είναι πάντα ζωντανή κατά το Νίτσε. Και το σημείο της συνάντησης είναι εκεί που όλοι αυτοί γίνονται Ένα με τον Ανώτερο Εαυτό του κόσμου: τον Εαυτό της κοσμικής συνείδησης, που όμως, σύμφωνα με τον Ταγκόρ, δε διακρίνεται από τη θεϊκή. Αν τώρα θέλουμε να μάθουμε τη γεωγραφία αυτού του τόπου συνάντησης, αυτή σίγουρα δε θα μας παραπέμψει σε κάποιο κλειστό κτίριο, αλλά στην ηρεμία και την αλήθεια της φύσης, σε αυτό που ο Ταγκόρ περιγράφει ως «άσραμ». Στον τόπο αυτό οι άνθρωποι μιλούν τη γλώσσα της τέχνης ή, όπως θα έλεγε ο Νεχαμάς (1985) κάνουν τη ζωή τους λογοτεχνία (τέχνη του λόγου). Έτσι μεταδίδεται η αιώνια και καθολική φωνή της ανθρωπότητας χωρίς να χρειάζεται μετάφραση. Το να μεγαλώνεις σε άγνοια σχετικά με τη γλώσσα του νου και τη γλώσσα της τέχνης σημαίνει ότι στερείσαι εκείνη τη γνώση που είναι η μεγάλη κληρονομιά της ανθρωπότητας (Chandler, 1992, σ.239) και που συνιστά την «θερμασμένη μάζα» για κάθε νέα αρχή.

4.3 Παραστρατημένα πουλιά/ A new Birdland

Στα παράλια ατέλειωτων κόσμων
τα παιδιά συναντιούνται.

Η τρικυμία γυροφέρνει στο άπειρο.
Η τρικυμία αγκαλιάζει αδέσποτα καράβια στο νερό,
όπου δε μένουν ίχνη από τίποτα,
ο θάνατος είναι αλλού και τα παιδιά παίζουν.

Στην παραλία ατέλειωτων κόσμων
συναντιούνται παιδιά.

Ταγκόρ, *Στα παράλια*, 1913/2010, σ.13.

Η πόλη μας καταστράφηκε. Οι τελευταίοι της ήχοι ήταν βήχας, εμετός, κραυγές, παιδικό κλάμα, ουρλιαχτά μωρών. Ήταν νύχτα και στο σκοτάδι πάντα όλα ακούγονται πιο δυνατά. Γι αυτό ποτέ δεν ήθελα να κλείνει η μητέρα το φως πριν αποκοιμηθούμε. Όταν πια δεν είχαμε φως, κάθε που νύχτωνε μπορούσα ν ακούω μέχρι και το πουκάμισο του πατέρα να γλιστράει από την κρεμάστρα.

Η πόλη μου ξεκινά από το λόφο που μοιάζει με τραπέζι και φτάνει μέχρι τη μεγάλη ακτή. Τώρα είναι όλη στάχτες. Είναι στιγμές που κοιτώντας την από μακριά, λέω στον εαυτό μου πως βλέπω τα απομεινάρια μιας αρχαίας πόλης σε ένα μουσείο της Δύσης.

Κάθε παιδί φέρνει το άγγελμα
ότι ο Θεός πιστεύει ακόμα στους ανθρώπους
(Ταγκόρ, *Παρασυσμένα πουλιά*, 1916/2010, 77, σ.155)

Ξεκινάω το παιχνίδι με τον Αμπσάλ. Παίζουμε «τουρίστες στο Παρίσι». Πιο πολύ όμως από τουρίστες μου αρέσει ότι γινόμαστε μεγάλοι και κάνουμε ό,τι θέλουμε ενώ τάχα μου οι γονείς μας ζουν και γερνάνε ήσυχοι πίσω, στο σπίτι. Μαζεύουν τις ελιές τους, ζυμώνουν το ψωμί τους, τσακώνονται καθημερινά. Όπως όλοι οι καλοί γιοι, έτσι κι εμείς, κάνουμε βιντεοκλήση με τη μαμά για να της δείξουμε το Παρίσι. Την καλούμε από το πλαστικό κινητό του Αμπσάλ, made in China. Μάλλον για φόντο έχουμε ό,τι απέμεινε από το σχολείο. Πρώτα όμως κοιτάζοντας ψηλά, λέμε «ευτυχώς». Γιατί ποτέ δεν είδαμε τους γονείς μας να χάνονται. Δεν τους είδαμε καθόλου. Όταν γυρίσαμε στο σπίτι μετά τη μεγάλη φωτιά, το μόνο που βρήκαμε ήταν μεγάλα μαύρα κάρβουνα, σαν αγάλματα χωρίς μορφή. Ευτυχώς, μπορούμε στη βιντεοκλήση να τους δούμε σωστά –όπως τους θυμόμαστε, όπως τους ξέρουμε: Τη μητέρα με τα όμορφα μάτια της, στο χρώμα του φύλλου ελιάς και το αγαπημένο της παρδαλό μαντήλι στο κεφάλι. Τον πατέρα βιαστικό, να φεύγει και να ξαναμπαίνει απρόβλεπτα στο πλάνο της οθόνης, αφήνοντας το βροντερό γέλιο του.

Κουβαλώ στον κόσμο μου
εκείνο που άνθησε στους κόσμους που χάθηκαν.
(Ταγκόρ, *Παρασυρμένα πουλιά*, 1916/2010, 121, σ.162)

Την ώρα που «μιλάμε» και τους δείχνουμε τον Πύργο του Άιφελ, διακρίνουμε μπροστά στα απομεινάρια του σχολείου άλλο ένα άγαλμα. Μια ανθρώπινη σκιά γυρτή κάθετα σ' ένα βράχο και στηρίζει όλο το βάρος του κεφαλιού με το χέρι στο πηγούνι ... Μα η σύμπτωση είναι απίστευτη! Αμέσως μου έρχεται στο μυαλό ένα μαύρο άγαλμα που ξέρω ότι υπάρχει στο Παρίσι!

Όμως δεν είναι άγαλμα. Πλησιάζουμε. Έχει και πολύ αέρα, η αμμοβολή μαζί με τη στάχτη τσούζουν τα μάτια μας, αλλά μόλις το πέπλο φύγει τον αναγνωρίζουμε, είναι ο δάσκαλος της έκτης, ο κύριος Αμπού, ολοζώντανος! Σηκώνει το κεφάλι: «Αμπσάλ! Χάυυ!», λέει μέσα από λυγμό. Μας αγκαλιάζει σφιχτά, μας φιλά στα κεφάλια και στα σβέρκα. Βγάζει από την τσέπη κάμποσα μούσμουλα και μας τα δίνει με τα τεράστια χέρια του: «Φάτε τα όλα και κρατήστε τα κουκούτσια». Τα εξαφανίζουμε σε δευτερόλεπτα. Ξεδιψάμε, στηλώνόμαστε.

-Τι κάνετε εδώ; Πού βρήκατε αυτό το ψεύτικο κινητό;

(Κι ύστερα από μια μεγάλη παύση, σα να χαμογελάει)

-Με ποιον μιλάτε;

(Κοιταζόμαστε με τον Αμπσάλ)

-Κάναμε βιντεοκλήση με τους γονείς μας, δάσκαλε. Παίζουμε τους τουρίστες, είμαστε σε ταξίδι. Στο Παρίσι.

Αν με κάτι θα μπορούσε να μοιάζει η ταχύτητα του φωτός θα ήταν το σκοτεινό βλέμμα που πέρασε από τα μάτια του δασκάλου Αμπού. Τόσο κράτησε. Είπε:

-Παρίσι! Η πρωτεύουσα της Γαλλίας!

-Ναι! (Αποκριθήκαμε με μια φωνή).

-Θα θέλατε να συναντηθούμε στο Λούβρο; Σε 5 λεπτά.

(Ξανακοιταχτήκαμε με τον Αμπσάλ)

-Ναι.

Η αλήθεια, φορώντας το,
Βρίσκει το γεγονός πολύ στενό ένδυμα.
Η μυθοπλασία όμως την χωράει τέλεια.
(Ταγκόρ, *Παρασυρμένα πουλιά*, 1916/2010, 140, σ.165)

Ο δάσκαλος Αμπού κρατάει τώρα μια μισοκαμένη καρτ ποστάλ που απεικονίζει ένα χαλί. Είναι πανέμορφο, από τα πιο όμορφα που έχω δει ποτέ και καθόλου βαρετό! Και να σου πάλι οι συμπτώσεις! Όποιο χρώμα βλέπω στον ουρανό αυτή την ώρα της δύσης το έχει μέσα του το χαλί ετούτο. Ο δάσκαλος μιλά κρατώντας την καρτ ποστάλ στα μάτια μας:

-Αυτό το χαλί το έχουν στο Λούβρο, στον 1^ο όροφο. Εκεί που εκτίθενται θησαυροί της Ισλαμικής Τέχνης. Μπορείτε να σκεφτείτε τι απεικονίζει;

-Λουλούδια, κύριε! (πρόλαβε και απάντησε ο Αμπσάλ).

-Και πού υπάρχουνε αυτά τα λουλούδια;

-Στον ουρανό, κύριε Αμπού! Θα μπορούσε να ναι και θάλασσα, όμως να, κοίτα, αυτό το μπλε είναι ίδιο με το χρώμα του ουρανού αυτή την ώρα! Το βλέπεις;!

(Ο κύριος Αμπού έκλεισε τα μάτια).

-Μήπως μπορείτε να μου πείτε αν όλα αυτά τα λουλούδια είναι ίδια;

-Όχι, είναι όλα διαφορετικά! ...όμως μοιάζουν.

-Σε τι μοιάζουν;

-Έχουν ίδια χρώματα, σε διαφορετικές ποσότητες.

-Αναλογίες το λέμε.

-Ναι, αναλογίες. Έχουν όλα κόκκινο.

-Τι κόκκινο;

-Κόκκινο... καρπουζί! Και τριανταφυλλί! Όταν το βλέπω, μου έρχεται αμέσως, σχεδόν αυτόματα, η μυρωδιά από τα τριαντάφυλλα στην αυλή μας! Μα πώς γίνεται, Κύριε Αμπού;

-Έχει και κίτρινο! (Πετάχτηκε ο Αμπσάλ διακόπτοντας την ονειροπόλησή μου). Και μάλιστα δύο κίτρινα! Ένα σαν χυμός λεμόνι κι ένα άλλο σαν τον κρόκο από τα αυγά της Ζουλού!

-Ποια είναι η Ζουλού;

-Ήταν η καλύτερή μας κότα, κύριε Αμπού.

-Και τι σχήμα έχουν τα πιο πολλά λουλούδια στο χαλί;

-Κύριε Αμπού, είναι σαν φλόγες!

-Σαν καρδιές!

-Είναι ζεστά λουλούδια, λουλούδια της φωτιάς!

-Είναι καρδιές! Μικρές και μεγάλες, δε σταματάνε ποτέ και συνεχίζουν να χτυπάνε για πάντα!

-Μοτίβα, τα λένε αυτά, παιδιά μου.

Τώρα κρύβει το πρόσωπο στις χούφτες του και η σιωπή είναι μεγάλη. Λυγμοί τραντάζουν τους ώμους του. Κλαίει ο κύριος Αμπού, κλαίει, η ανάσα του κόβεται από τα αναφιλητά. Πέφτει στα γόνατα, μπροστά από την καρτ ποστάλ με το περσικό χαλί. Ο αέρας κόπασε και ξεθολώνουν τα μάτια μας. Σηκώνουμε ψηλά το βλέμμα. Στον ουρανό τώρα και σε σχηματισμό, περνάει ένα σμήνος. Είναι οι ασπροπάρηδες, τα «κουκάλογα», που κάθε χρόνο φεύγουν από την Αφρική και περνούν από εδώ για να μεταναστεύσουν βόρεια.

Ας ήταν το χαλί να μεγαλώσει και να μας χωρέσει και τους τρεις, να ανεβαίναμε επάνω του και να πετάξουμε κι εμείς μαζί τους. Τώρα να απογειωθούμε, πάνω από τη θάλασσα να πετάμε, να κοιτάμε τα σύνορα και να βλέπουμε κορδέλες από μετάξι. Να κοιτάμε τρύπες από οβίδες και να βλέπουμε μοτίβα. Να φυτρώνουν λιβάδια με κατακόκκινες παπαρούνες τριγύρω. Να βλέπουμε μοτίβα, χρωματιστά, περίπλοκα κι απλά, σχήματα που μεταμορφώνονται, μια πεδιάδα, μια οροσειρά και μια Μεσόγειο σαν καρδιά.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Σκάβοντας τούνελ στην άμμο κοιτάζοντας τον ουρανό

Τα νέα έρχονται από τους ζωντανούς:

Οι πόλεμοι, οι γενοκτονίες, οι επιδημίες και οι καταστροφές συνεχίζονται. Ο παράδεισος γεμίζει τόσους μάρτυρες που πια δεν τους χωράει. Σε όλα αυτά, έρχεται να προστεθεί και το εξής νέο: «Εμφυτεύματα εγκεφάλου με ΑΙ: Από τα πειράματα στην ευρεία χρήση». Σε μια γωνιά του παραδείσου, ο Ταγκόρ αφήνει το βλέμμα του να χαθεί μακριά, στην κοσμική θάλασσα. Δίπλα του μια παρέα παιδιών έχουν βαλθεί να σκάβουν σήραγγες στην άμμο. Λίγο μακρύτερα ο Νίτσε, ξαπλωμένος σε μια αιώρα, ακόμα δεν έχει βρει ησυχία. Ο αφόρητος πονοκέφαλος δεν τον έχει αφήσει ούτε στη μεταθανάτιο ζωή και η ψυχή του είναι βαριά. Ο άραβας δάσκαλος Ιμπν Τουφάυλ, διαβάζει δυνατά την είδηση που βλέπει στον ουρανό, ζωγραφισμένη στα σύννεφα και ρωτά:

ΦΩΤΟ: Δ. Ματαράγκας 5

⁵ «Νεοσύστατες εταιρείες εντείνουν τις προσπάθειές τους για την ανάπτυξη αλγορίθμων για διεπαφές εγκεφάλου—υπολογιστή (BCIs) με τεχνητή νοημοσύνη. Τα τελευταία χρόνια, οι επιστήμονες ενσωματώνουν μεγάλα γλωσσικά μοντέλα στις συσκευές εγκεφάλου αποκωδικοποιώντας τη δραστηριότητά του με μεγαλύτερη ακρίβεια από ό,τι με

Εμφυτεύματα εγκεφάλου με AI: Από τα πειράματα στην ευρεία χρήση

Τουφάυλ: -Πώς σας φαίνεται αυτό;

Νίτσε (από μακριά): -Ο πόνος δε με αφήνει να μιλήσω. Με συγχωρείτε.

Τουφάυλ: - Μπορεί άραγε μια τέτοια συσκευή να σταματάει τον πόνο;

Νίτσε: -Δεν είναι όμως αυτό το ζήτημα. Αυτό το κάνουν και τα αναλγητικά. Το βασικό ερώτημα είναι γιατί να υπάρχει ο πόνος.

Τουφάυλ: -Ο πόνος είναι μια ειδοποίηση.

Ταγκόρ: -Τον δημιουργούμε οι ίδιοι, σε μεγάλο βαθμό.

Νίτσε: -Όλα αυτά τα παιδιά που βρίσκονται εδώ μαζί μας, αυτά τα ίδια έχουν προκαλέσει τον πόνο τους;

Ταγκόρ: -Αυτά εδώ τα παιδιά είναι βέλη που ποτέ δεν εκτοξεύτηκαν. Ο ενήλικας, διάσπασε το άτομο. Τα έσπασε όλα σε τόσο μικρά κομματάκια και προσπαθεί να τα σπάσει κι άλλο. Το αποτέλεσμα είναι πάντα μια έκρηξη.

Νίτσε: -Ο άνθρωπος εξακολουθεί να σφάλει ακόμα και όταν καταφέρνει να ταξιδέψει σε άλλους γαλαξίες.

Τουφάυλ: -Μα χωρίς πλάνη και δοκιμή πώς θα προχωρούσε η επιστήμη και η τεχνολογία; Δεν είναι κάτι τέτοιο που λέει και ο Πόππερ;

τις συμβατικές τεχνολογίες επεξεργασίας σημάτων και ανάλυσης δεδομένων. Οι δοκιμές σε ανθρώπους έχουν επεκταθεί από ερευνητικά περιβάλλοντα σε κλινικές εφαρμογές. Μεγάλες γλωσσικές βάσεις δεδομένων και προηγμένα μοντέλα μηχανικής μάθησης επιτρέπουν την πιο ακριβή ερμηνεία των σημάτων του εγκεφάλου, μειώνοντας τον χρόνο εκπαίδευσης των συσκευών και αυξάνοντας την αποτελεσματικότητα της αλληλεπίδρασης μεταξύ ανθρώπου και μηχανής. Η πρόοδος αυτή μπορεί να οδηγήσει σε τεχνολογίες που θα βοηθήσουν όχι μόνο ανθρώπους με κινητικά προβλήματα, αλλά και υγιείς χρήστες, δημιουργώντας νέα εργαλεία επικοινωνίας. Ωστόσο, όσον αφορά την ιδιωτικότητα, την ασφάλεια και τις μακροπρόθεσμες συνέπειες για την υγεία, οι ειδικοί επισημαίνουν ότι η πλήρης ένταξη των BCIs στην καθημερινή ζωή απαιτεί διεθνή συνεργασία για την καθιέρωση προτύπων ασφαλείας και πρακτικών διαφάνειας.» (<https://www.nature.com/search?q=BCIs&order=relevance> ανάκτηση 8/6/26)

Ταγκόρ: -Πλάνη, δοκιμή, ανάλυση, σύνθεση... Ζούμε μαζί με τους άλλους, αγαπημένε Τουφάυλ. Οι λέξεις αυτές δε σημαίνουν απολύτως τίποτα δίχως έναν κοινό καμβά, ένα νήμα που να τις συγκρατεί. Θα αιωρούνται σαν πινελιές στον ουρανό, θα είναι βροχή χωρίς σύννεφα.

Τουφάυλ: - Η μεταφυσική των όντων... Βλέπεις γύρω σου κάτι που θα μπορούσε να της μοιάζει; Πώς συνυφαίνεται το νήμα στον αργαλειό κάνοντας την εικόνα του κόσμου μας ορατή;

(Μια βάρκα τώρα προσεγγίζει την ακτή του παραδείσου. Νέα άφιξη. Ο βαρκάρης παίρνει το φιλοδώρημά του από έναν άντρα με περίεργο μειδίαμα κι ανοιχτόχρωμο κοστούμι. Η παρέα τον κοιτάζει, προσπαθούν να τον αναγνωρίσουν.)

Τουφάυλ: -Καλώς ορίσατε, κύριε...;

Χάμπερμας: -Γιούργκεν Χάμπερμας λέγομαι. Καλησπέρα σας. Εγώ πάντως σας ξέρω όλους πολύ καλά. Και την κουβέντα σας εδώ την άκουσα όλη μέσα στην τόση ησυχία.

Τουφάυλ: -Ακούσατε και τα νέα για τα εμφυτεύματα;

Χάμπερμας: -Όσο ήμουν με τους ζωντανούς, όλα αυτά ήταν σε εξέλιξη. Τα γνωρίζω.

Νίτσε (κατεβαίνει φουριόζος από την αιώρα): -Τι έχετε να πείτε περί αυτού, αγαπητέ κύριε Χάμπερμας;

Χάμπερμας: -Όταν μιλούσατε πριν από λίγο για το νήμα που συνυφαίνεται στον αργαλειό, αυτό στο οποίο αναφερόσασταν είναι η ηθική του λόγου, η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη, ο δεσμός του κάθε μέλους μιας κοινότητας με τα υπόλοιπα μέλη της.

(Ο Ταγκόρ χαμογελάει.)

Ο Νίτσε επιμένει: -Για ποια ηθική μιλάτε; Για ποιες θρησκείες; Για ποια επιστήμη; Το ανθρώπινο είδος θα γίνει «τέλεια έξυπνο» με τη βοήθεια ενός εμφυτεύματος τεχνητής νοημοσύνης! Πετάξανε την Τέχνη μακριά και τη χαρούμενη επιστήμη στα σκουπίδια!

Χάμπερμας: -Αγαπητέ Φρειδερίκε, νομίζω πως αυτό που θα σας πω τώρα θα σας πονοκεφαλιάσει εκ νέου: Δυστυχώς, ούτε η επιστήμη αλλά ούτε και η τέχνη από μόνες τους αρκούν. Μονάχα μια ηθική του λόγου μπορεί να υποκαταστήσει την αυθεντία του ιερού ή της ιερής σοφίας. Όσο η θρησκεία μπορεί ακόμα να λέει κάτι που η φιλοσοφία δεν μπορεί να πει τίποτα δεν μπορεί να την αντικαταστήσει.

Παρεμβαίνει ο Τουφάουλ: - Η επαφή με το Θεό, με το απόλυτο, με τον κινητήρα του σύμπαντος, εμπειρικά στην αρχή, εκστατικά στην πορεία, αναπόφευκτα θα επιφέρει την ηθική ρύθμιση του Εαυτού.

Χάμπερμας: -Αυτό είναι σωστό. Ωστόσο, επειδή αντιλαμβάνομαι πως παρακολουθείτε τις εξελίξεις, φαντάζομαι πως έχετε ήδη παρατηρήσει πως η θρησκεία και ιδιαίτερα ο μυστικισμός, μέσω του μετασχηματισμού τους σε πολιτικό ουτοπισμό και θρησκευτικό δογματισμό, οδήγησαν τους ανθρώπους στα άκρα. Συνεπώς, καλό είναι να ξεκινήσουμε από τον Εαυτό για να φτάσουμε κοντά στον Άλλο.

Νίτσε: -Δε νομίζω να διαφωνεί κανείς μας σε αυτό, αγαπητέ. Ποιο όμως θα είναι το σημείο συνάντησης και σε ποια Στιγμή αυτή θα πραγματοποιηθεί;

Τουφάουλ: -Υπάρχει σημείο 0;

Χάμπερμας: -Ναι. Και βρίσκεται εκεί που η γνώση του Εαυτού μετουσιώνεται σε αφοσίωση και πράξη ανιδιοτελούς δέσμευσης με τον Άλλο.

Ταγκόρ: - Ναι. Αυτό άλλωστε είναι και το εναπομείναν ερώτημα: Τι είναι αυτό που μας καθιστά δέσμιους του κατώτερού μας Εαυτού;

Νίτσε (μονολογεί κοιτάζοντας γύρω του): -Γυναίκες, παιδιά, βρέφη, που χάθηκαν σε παλιά και σύγχρονα ολοκαυτώματα, με κάθε ευφάνταστο τρόπο εξόντωσης. Λες και ήταν εμπόδια, όλοι αυτοί οι άνθρωποι, ζωντανά εμπόδια ή και πειραματόζωα για μια απάνθρωπη επιστημονική

εξέλιξη. Και ορίστε τώρα, ένα εμφύτευμα χωμένο κάπου μέσα στον εγκέφαλο κάποιου που κατά τύχη τη γλίτωσε...

Χάμπερμας: -Παράνομοι εποικισμοί σε σχέσεις cyborg, στην επικοινωνία, στην ευτυχία, στη φύση, στο ίδιο μας το σώμα με ένα εμφύτευμα τεχνητής νοημοσύνης. Το μονοπώλιο της λογικής από την επιστήμη απομάγευσε τον κόσμο μας. Οι νέοι άνθρωποι παγιδευμένοι στην ίδια τους την ευφυΐα, φτιάχνουν ορθολογικά τέρατα χωρίς ηθική και οδηγούνται πλέον στον απόλυτο ανορθολογισμό και στην απομάκρυνση από τον Εαυτό.

(Στο σημείο αυτό και οι τέσσερις γυρνούν να κοιτάζουν την παρέα των παιδιών. Έχουν τελειώσει το σκάψιμο: Ένα δαιδαλώδες τούνελ στην άμμο, με παραδρόμους, υπόγειες συνδέσεις και απρόβλεπτες διακλαδώσεις, παρόμοιες με τα ζωγραφισμένα σύννεφα που είδε ο Τουφάνλ όταν κοίταξε στον ουρανό. Τα πιο μικροκαμωμένα κι ελαφριά από τα παιδιά τρυπώνουν μέσα του, μέσα στα σύννεφα. Τα μεγαλύτερα και πιο βαριά σχηματίζουν γύρω του ένα κέλυφος για να το συντηρεί και να το προστατεύει. Όταν κόψει ο αέρας και το κύμα θα πάνε να παίξουνε αλλού...)

Βιβλιογραφία

- Αθανασόπουλος, Κ. (2008). *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, Τόμος Α, εκδ.ΕΑΠ
- Appiah, K. A. (2015). *Κοσμοπολιτισμός: Ηθική σε έναν κόσμο ξένων*, μτφρ. Ε. Αστερίου. Εκδ. Αλεξάνδρεια.
- Aries, Ph, (1962/1990). *Οι αιώνες της παιδικής ηλικίας*, μτφρ. Γ. Αναστοπούλου. Εκδ. Γλάρος
- Aronson, A. (1961). Tagore's educational ideals, *International Review of Education/ Internationale Zeitschrift für Erziehungswissenschaft / Revue Internationale de l' Education*, 7 (4), σσ.385-393.
- Armstrong, H. (2006). *Πλωτίνος*, μτφρ. Ν. Παπαδάκης. Εκδ. Ενάλιος.
- Babich, B. E. (2004). Nietzsche's Critique of Scientific Reason and Scientific Culture: On 'Science as a Problem' and Nature as Chaos, στο *Nietzsche and Science*, T. Brobjer & G. Moore. Routledge, σσ.133-154.
- Ben-Zaken, A. (2011). *Reading Hayy Ibn-Yaqzan: A Cross-Cultural History of Autodidacticism*. Johns Hopkins University Press.
- Brown, R. S. G. (2004). *Nietzsche: That Profound Physiologist*, στο *Nietzsche and Science*, T. Brobjer & G. Moore. Routledge, σσ.51-70.
- Chapman, L. (1993). *Η διδακτική της τέχνης*, μτφρ. Α. Λαπούρτας κ.ά. Εκδ. Νεφέλη.
- Critchley, S. *Beyond the limits of reason*, συνέντευξη στον Omari Edwards, 3/1/25 στο <https://iai.tv/articles/how-mysticism-goes-beyond-the-limits-of-reason-auid-3035?ts=1736383260> (ανάκτηση 10/5/26)
- Dauenhauer, B. (1980), *Silence: The Phenomenon and Its Ontological Significance*. Indiana University Press.
- Dewey, J. (1938). *Experience and Education*, Macmillan.
- Dodds, E.R. (1978). *Οι έλληνες και το παράλογο*. μτφρ Γ. Γιατρομανωλάκη. Εκδ. Καρδαμίτσα.
- Doughty, H. (2003) 'Jurgen Habermas' Concept of Universal Pragmatics: A Practical Approach to Ethics and Innovation', available online at: [http://www.innovation.cc/peer-reviewed/doughty-ethics.pdf], ανάκτηση ??

- Edelstein, L. (2002). *Ο Στωικός σοφός*, μτφρ. Ρ. Μπέρκνερ. Εκδ.Θύραθεν.
- Featherstone, M. (2002). *Cosmopolis: An introduction*. Στο <http://tcs.sagepub.com> (ανάκτηση 10/5/26).
- Fadhil, M, Y & Sebgag S. (2021) *Sufi Approaches to Education: The Epistemology of Imam Al Ghazali*, Nazhruna: Jurnal Pendidikan Islam, 4(1), 91-107. στο <https://doi.org/10.31538/nzh.v4i1.834> (ανάκτηση 9/5/2016).
- Finamore, J. (1999). Plotinus and Iamblichus on magic and theurgy, *Dionysius* 17, 83-94.
- Gray, M. & Lovat, T. (2008) Practical Mysticism, Habermas, and Social Work Praxis, *Journal of Social Work* 8: σ.156-159
- Grzybowska, E. (3/12/2025). Organisms are Musicians Not Machines, *IAI News*, στο https://iai.tv/articles/organisms-are-musicians-not-machines-auid-3436?fbclid=IwY2xjawOfamNleHRuA2FlbQIxMABicmlkETFrY3lxZHJMUmVHd3Jyc2Noc3J0YwZhcHBfaWQQMjlyMDM5MTc4ODIwMDg5MgABHtcbpBGHs0ftScQ_YH68phM2rV9sqbG7RkSwR9ZLrF0ypJc5SRvBx9hSxViK_aem_9Y-TWUVkEXyGxejtU4xBYg (ανάκτηση 8/5/2026).
- Günther, S. (2018). Ibn Tufayl on Learning and Spirituality without Prophets and Scriptures: A Glimpse of the Mystery of Mysteries, στο *Studying the Near and Middle East at the Institute for Advanced Study*, Princeton: Gorgias Press, και στο <https://www.ias.edu/ideas/2018/guenther-mysteries> (ανάκτηση 8/5/2026).
- Habermas, J. (2002) *Religion and Rationality* (essay collection edited by E. Mendieta).Cambridge: Polity Press.
- Habib, K. M. (2011). Ibn Tufayl's Critique of Cosmopolitanism in Hayy Ibn Yaqzan, στο *Cosmopolitanism in the Age of Globalization: Citizens without States*, επ. L. Trepanier κ.ά. The University Press of Kentucky, σσ. 97-115.
- Καλλιγάς, Π. (2018). Πρόλογος - Εισαγωγή, στο *Ο δρόμος του λόγου (Χάου Ιμπν Γιακζάν ή τα μυστικά της φιλοσοφίας της Ανατολής)*: ένα φιλοσοφικό μυθογράφημα, μτφρ. Π. Καλλιγάς. Εκδ. Εκκρεμές, σσ.7-43.

Καρπούζος,Α.(7/01/2019), Μυστικισμός και Ορθολογισμός, στο

<https://www.alexiskarpouzos.com/el/%CE%BC%CF%85%CF%83%CF%84%CE%B9%CE%BA%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82-%CE%BF%CF%81%CE%B8%CE%BF%CE%BB%CE%BF%CE%B3%CE%B9%CF%83%CE%BC%CF%8C%CF%82/> (ανάκτηση 9/5/2016).

Krishnamurti, J.-Bohm, D. Brockwood Park 1983 - Conversation 2 with David Bohm “Is there evolution of consciousness?”

Στο <https://www.youtube.com/watch?v=VVTiAw7K-bw&list=PL1n30s-LKus4oQ5fCd6MJ17waAMCsgumf&index=32> (ανάκτηση 10/5/26)

Levinas, E. (1969). *Totality and Infinity*. Duquesne University Press.

Levinas, E. (1985). *Ethics and Infinity*. Duquesne University Press.

Lindberg, D.C. (1997). Οι απαρχές της δυτικής επιστήμης, μτφρ. Μαρκολέφας Η., Πανεπιστημιακές εκδόσεις Ε.Μ.Π.

Νέστλε, Β. (1999). *Από το μύθο στο λόγο - Η εξέλιξη της ελληνικής σκέψης από τον Όμηρο ως τη σοφιστική και τον Σωκράτη*, Α τόμος , μτφρ. Α. Γεωργίου. Εκδ. Γνώση.

Nietzsche, Fr. (2004), *Η χαρούμενη επιστήμη*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας. Εκδ. Νησίδες.

Παπαδιαμάντης, Αλ. (1896/1994). Ο ξεπεσμένος Δερβίσης, στο *Της μοναξιάς, ού τόπω, αλλά τρόπω*. Εκδόσεις του 21^{ου}, σ.143.

Papastephanou, M. (2015). *Thinking Differently About Cosmopolitanism: Theory, Eccentricity, and the Globalized World*. Routledge.

Πλωτίνος (1994-2019). *Εννεάδες*, 7 τόμοι, μτφρ. Π. Καλλιγάς. Ακαδημία Αθηνών, Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής και Λατινικής Γραμματείας.

Recalcatti, M. (2020). *Η ώρα του μαθήματος. Για την ερωτική διάσταση της διδασκαλίας*. μτφρ.

Α. Πλεύρη, Γ. Βεσσαλά. Εκδ. Κέλευθος.

Rich. J. Rabindranath Tagore, Crisis in Civilization (1941). A warning from a Nobel Laureate about the West. The Burning Archive.

<https://www.youtube.com/watch?v=tt5wtkos38M> (ανάκτηση 8/6/26)

Russel, B. (2008). *Mysticism and logic and other essays*, Floating Press, σ.σ 7-44. Rumi, J.

(1997), *Ο Αγαπημένος*, μτφρ. Κολύμβα, Κ., Εκδ. Αρμός.

Sagan, C. (1998). *Στοιχειωμένος κόσμος: Το φως της επιστήμης στη σύγχυση της νέας εποχής - Επιστήμη: κερί μες το σκοτάδι*, μτφρ. Αι. Μανούση. Εκδόσεις Έσοπτρον.

Shaked, S. (2005). *Officina magica: essays on the practice of magic in antiquity*. Brill.

Scheurmann, E. (2021). *Ο Παπαλάνγκι*, μτφρ. Κ. Λάπτη και Δ. Δασκαλόπουλος. Εκδ. Ύψιλον.

Ταγκόρ, Ρ. (1913/2010α). Η ημισέληνος, στο *Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ: Ποιήματα*, μτφρ. Δ. Στυλιανίδου. Εκδ. Εκάτη, σσ.11-47.

Ταγκόρ, Ρ. (1913/2010β). Λυρικές Προσφορές, στο *Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ: Ποιήματα*, μτφρ. Δ. Στυλιανίδου. Εκδ. Εκάτη, σσ.49-81.

Ταγκόρ, Ρ. (1916/2010). Παρασυρμένα πουλιά, στο *Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ: Ποιήματα*, μτφρ. Δ. Στυλιανίδου. Εκδ. Εκάτη, σσ. 143-324.

Tagore, R. (1928). *Letters to a friend*, μτφρ. C. F. Andrews. G. Allen & Unwin LTD.

Τουφάυλ, Α. Μπ. Ι. (1177-1182/ 2018). Ο δρόμος του λόγου (Χάου Ιμπν Γιακζάν ή τα μυστικά της φιλοσοφίας της Ανατολής): ένα φιλοσοφικό μυθογράφημα, μτφρ. Π. Καλλιγιάς. Εκδ. Εκκρεμές.